Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың нинтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№32 (14756) 1992 чылдың февраль 18, вторник

Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 50 көп.

Кандидат-биле ужуражылга

«ДӨМЕЙ-ЛЕ ДЕМИСЕЖИР МЕН»

«Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының дутайында» Хоойлунуң 8 чүлүп өзугаар Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Шериг-оол Дизижикович Ооржак биле республиканың садыг-харылзаштырылга күрүне компаниязының чиргине директору Баир Тулушевич Санчы Тыва Республиканың Президентизинге, а республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы А. А. Мельников биле Чурт үлетпүр девискээр-будурулге каттыжыышкынының чиргине директору В. С. Постников оралакчы президентиге кандидаттар кылдыр бүрүткеттинген болгай. Ынчангаш Тываның баштайгы Президентизинге кандидаттар соңгулда мурнунуң кампаниязының үезинде бо бедик албан-дужаал дээш демиселди бо хүннерде эгелээн.

Чербиде кадыкшылга школа-интернаттың күш-ажылчы коллективи Тываның баштайгы Президентизинге кандидат кылдыр Б. Т. Санчыны идип үндүрген. Президентиге кандидат Б. Т. Санчы эрткен субботада Черби суурга чедип, Чербиниң кадыкшылга школа-интериадының башкылар коллективи болгаш ында участок эмнелгезиниң ажылдакчылары-биле ужурашкан.

Ужуражылга хуралын кадыкшылга школа-интернаттың директору К. Б. Кыргыс ажыткаш, Тыва Республиканың Президентизинге кандидат кылдыр бистиң депшидип үндүргенивис Баир Тулушевич Санчы бистиң-биле ужуражыр дээш чедип келген-дир. Участок эмнелгезинин ажылдакчылары-биле ужурашкаш келгенивис бо. Ынчангаш ужуражылга хуралын ажыдарын чөпшээреп көрүнер дээн. Хурал даргазы Президентиге кандидатка сес берген.

Б. Т. Санчы: — Мени Президентиге кандидат кылдыр депшидип үндүргениңер дээш силерниң башкылар коллективинге өөрүп четтиргенимни баштай-ла илередип каайн. Ынчангаш силер-биле ужуражыр, ижин-кара чок чугаалажыр дээш чедип келген мындыг кижи мен.

Дүүн Төп соңгулда комиссиязынга бүрүткеткенин, оралакчы президентиге кандидат кылдыр Чурт үлетпүрүнүң девискээр-будурулге каттыжыышкынының чиргине директору В. С. Постниковту бүрүткээнин башкыларга чугаалап бергеш, бодунуң доңчу намдары-биле хуралдың киржикчилерин таныштырган.

Биче-кыс Балчый-оол: — Шериг-оол Дизижиковични бактаар эвес. Чымчаа-ла кончуг хире дарга ийорду. Чаа кижилерни бедик албан-дужаалга депшидери черле ыын деп бодаар мен. Кандидаттың чугаалап турар чүүлүнде чаа чүүлдер бар-дыр. Тапталып калган даргалар-биле ажылдаары берге-дир ийин. Шериг-оол Дизижикович Ооржактың Президент болу бээр аргазы улуг-ла ыйнаан харын. Хөй чон ону деткип турар. Ынчалза-даа Баир Тулушевич дээш бадылаашынының бээринче эшөөрүмнү кыйгырып тур мен.

Э. И. Оруспай: — Рынок деп үүл дээрзин башкылар билир бис. Бо ужуражыышкындан элээн хөйну билип алдывыс. Рынок харылзааларынче шилчилгелиг үе-чадада кижилер чүү-даа дижип турар-ла-дыр. Силерниң чугаалар биске дыка-ла таарышты. Ынчангаш Б. Т. Санчини Президентиге төлептиг кандидат-тыр деп билип тур мен. Шак мындыг Президент биске херек.

Соңгукчулар Авый-оол Симчит, Монгуш Эргеп, Байыр-оол Оруспай, Кара-оол Доржукай, Даваа Даргын-оол боттарының санал-оналынга рынок харылзааларының үезинде амыдырал-чүртталганың бергелеп бар ыдарының дутайында оларны дувуредип турар айтырыгларны чугаалап, Президентиге кандидаттан айтырыгларны салган. Б. Т. Санчи бо бедик албан-дужаалга ажылдап болур кижи-дир деп, олар демдеглээн.

Ужуражылганың түкнелинде Б. Т. Санчи сес алгаш, Президентиге кандидат кылдыр депшиткенинге база катап четтиргеш, айтырыларга харыылап, бо албан-дужаал дээш «дөмей-ле демисежир мен» деп чугаалаан.

Манай-оол ОЮН.

ХЛЕБ ӨРТЭЭ — 6. 90. ЧҮГЕ?

Дүүн, февраль 17-де, Кызылдың баштайгы садыг алыкчылары хлеб өртээн көрүпкеш, мөнгей бергениер: бир борбак хлебтиң ӨРТЭЭ 6 РУБЛЬ 90 КӨПЕЕК апарган. Хлеб — башкартынар өртек-биле садар бараанарның дандызында болгай. Канчап ындыг болганы ол?

Бо айтырыгны тодарадырывыска, Кызылдың хлеб заводунда мурнунда хлеб быжырып турганы Подольскиниң бирги сорттуг далганы төнген болган. Ынчан ооц өртээнге дотация бердинип турган. Подольск далганы төнерге, Кызылдың хлеб заводу өске, хостуг өртек-биле садыг алганы дээди сорттуң далганындан хлеб быжырып эгелээн.

Завод хостуг өртек-биле далган садыг алырынга үндүрген акша-хөреңгиниң аайы-биле будурулге өртээн 6 рубль деп адаарга, садыг шүүделдерин салыптарга, 90 копеек база немешкен. Садыг организациялары немелдерни 45 хуу чедир салыр эргелиг. Ынчалза-даа бо таварылгада (чонга эмин өрттир аар болбазы-биле) чүгле 15 хуу салган.

Далганны аңгы-аңгы черлерден хостуг өртек-биле садып ап турар үеде хлебтиң өртээ база аңаа дүүшкек турар. Бөдүүнү-биле ыугаалаарга, улуг өртектиг хлеб ниир болган-дыр бис. Ынчангаш хлебтиң тогланчызындан бээр камнаар, эргим садып алыкчылар!

(Бистиң корр.).

«Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы» хүндүлүг атты А. И. Бирюковага тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Улус өредилгезиниң талазы-биле ачы-хавыяалары дээш Кызылда күрүнеиң башкы институдунуң литература кафедразының улуг башкызы Альбина Ивановна Бирюковага «Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы» хүндүлүг атты тыпсыр.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. БИЧЕЛДЕИ.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың февраль 14.

«Тыва АССР-ниң социал хандырылгазының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты В. Ю. Адыяга тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Социал хандырылга талазы-биле ачы-хавыязы дээш «Тыва АССР-ниң социал хандырылгазының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты улус депутаттарының Кызыл район Совединиң күүскомунуң социал хандырылга килдизиниң эргелекчизи Валентина Юмер-ооловна Адыяга тыпсыр.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. БИЧЕЛДЕИ.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың февраль 14.

«Тыва АССР-ниң алдарлыг экономизи» хүндүлүг атты Г. В. Усцовага тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Экономика талазы-биле ачы-хавыязы дээш «Тыва АССР-ниң алдарлыг экономизи» хүндүлүг атты Тываның автомобиль орунтарының «Тыва автоорук» төлевилел септелге-тудуг каттыжыышкынының начальниги болгаш экономика эргелениң начальниги Галина Вадимовна Усцовага тыпсыр.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. БИЧЕЛДЕИ.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың февраль 14.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижиибиле Ч. С. Монгушту шаңнаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Профэвиледдер органнарынга хөй чылдарда үре-түнелдиг ажылдааны база идепкейлиг хөй-ниити ажылчорудулгазы дээш Тыва Республиканың Чонну ажыл-биле хандырар талазы-биле күрүне комитединиң даргазы Чаагай-оол Серенович Монгушту Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаар.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. БИЧЕЛДЕИ.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың февраль 14.

Кыштаглаашкын: байдал кандыгыл, көрээли

МАГАДЫЛАЛ БАР-ДАА БОЛЗА...

Чөөн-Хемчик районда «Чыраа-Бажы» совхозта нинтиниң малының кыштаглаашкыны кандыг эртип турарын көөрү-биле аттаныптывыс.

Совхозтуң Шык-Бажы сүт-бараан фермазы. Эрткен күзүн бо фермага байдал берге турганын, ону кышка өй-шаанда белеткевейн барганын билир болгаш, аңаа чеде бердивис. Кажааларның ишти чылыг, арыг-силиг болду. Инек өдээ аштаар дериг-херексел база ажылдап турар. Ажылагыйжы байдал фермада тургустунган деп чүве илдеп. Совхозтуң ажылчыннарының шеф дузазының база сантехник К. О. Куулар-ның кызымак ажылының түнелинде кажааларда одалга системазы кыска үе иштинде кылдынган, ооц уламы-биле фермада байдал эжиженин совхозтуң директору Ш. О. Куулар дыңнатты.

Фермада 12 саанчы, 6 инек кадарчызы, 10 бызаа ажаакчызы, одакчылар, механизаторлар дээш, 40 ажыг кижи ажылдап турар. Нинтизи-биле 958 мыйыстыг бода мал бар бо фермага ол хире хөй санныг кижи улуг коллектив боору чугаажок. Бир эвес бөдүүн санаашкын кылыр болза, 1 ажылчын-на 20 хире инек ажаап турардыр. Саанчыларның, кадарчыларның айда ортумак шалыцы бо чылдың январь айдан эгелеп 900 рубльден эвээш эвес апарган. Ооц мурнунда оларның шалыны 200-300 рубльден көвүдевейн турган. Бир эвес чамдык ажылчыннарны кызыыптар болза, ажыл төлевири оон-даа көвүдээри чугаажок. Ынчаар дээрге хөй ажы-төлдүг өг-бүлелер бар. Ажыл белен тывылбас бо берге үеде оларның амыдырал-чүртталгазының байдалы улам баксыраар. Ынчангаш ажылчыннарның санын кызырбайн турарын директор чугаалады. Кижилернин амыдырал-чүртталгазының байдалынче сагыш салып турары илдеп: фермада магазин, столовая, уруглар садиги ажылдап турар.

958 мыйыстыг бода малдың 264-ү саар инек. Бо хүннерде 203 инекти саап турар. Бир инектен-не хонукта ортумаа-биле 7 килограмм сүттү саанчылар саап ап турар болдулар. Ферма хүнде 1400 килограмм сүттү күрүнеге дужаап турар. Бо чылын 27 инек төрөөн, оларның бызаалары онча-менди. Чылыг кажаада турар болгаш ындыг чүве ийикпе, бызаалар быдып эгелээн. Быт эмин тыппайн турар. Совхозтуң, РАУК-түң ветеринар ажылдакчылары эм аймаан баш бурунгаар курлавырлап алган болза, эм дораан тыптып, бызааларны ол-ла дораан эмнеп каар турган ийик. Бо үүл мал эмчилерин кичээндирер ужурлуг.

Мал чеми часка чедир четчир. 300 тонна сенаж, 40 тонна сиген, 50 тонна витаминниг сиген далганы бар. Бир эвес камналгалыг чарыгдаар болза, мал чеминиң талазы-биле фермага бергедээшкиннер турбас ужурлуг. Чем болбаазырадыр цехти ажылдадып, төрөөн инектерге, бызаларга чуданны хайындырып берип турар болду.

Шык-Бажы сүт-бараан фермазында инектериң ажаалдазын экижиктени оларның сүткүр чоруун көдүрген. Ооц түнелинде январь айда сүт бүдүрер планын ферманың коллективи ажыр күүсеткен. Саанчылар Марина Доңгак, Ханды-Кара Куулар, Көпеек Доңгак олар эң хөй сүттү саап ап турарлар.

Бир эвес бо ферманың ажыл-ишчилери ол-ла хевээр ажылдаар болза, кыштаглаашкын улуг бергедээшкиннер чок эртип болур.

Малчын коданнарга база чедип чордувус. Нинтизи-биле «Чыраа-Бажы» совхозтуң малчыннары нинтиниң малын чидириг чок кыш ажырар дээш кызымак ажылдап турарын эскердивис. Улуг бергедээшкиннериң чок болуп турарының бир үндезини — эрткен чайын совхоз мал чеми белеткээр планын ажыр күүседип, быжыг чем-суурну тургусканы. Шыдалы кошкак малды сиген-ширбиниш аймаа бар болгаш, тургузу азыралче киргген. Кыштаглаарга сигенни 11 трактор ээлчег ёзугаар чедирип, ийи трактор мал одарын далбыйлап эгелээн. Чыраа-Бажында хар бо чылын кылын дүшкен, а февраль айда соок улгаткан болгаш, кылын харга шээр мал хамаанчок, бода малдың даваны безин тастап турар. Оларны тургузу азыраары азы далбыйлаан одарларга кадарары чайлаш чок апарган.

Совхозта төрүүр 2956 хой бар. Февраль 1-ге чедир 1442 хой оолдаан. 1421 хураган онча-менди доругуп турар. 21 чаш хураган өлүп хораан.

Кургаг-Кара-Сугда Чашоол Кууларның коданында 353 баш серге, хуна анай бар. 3 анай хенертен тырткаш, өлген. Малдың тырткаш, өлүрү бо совхозтуң коданнарынга эрткен чылындаа турган. Бо чылын база уламчылавышаан. Мал аарыглары-биле демисел чорударының Чадаанада станциянын ажылдакчылары бо аарыгның тыптып келген чылдагаанын илередир, эмнээр ужурлуг. «Эмчилер өлген малды көргеш, кадык мал-дыр, чип турган сигенниң шынары багай, кадыг болганында боор... деп, эренгей тайылбыр кылырдыр» деп, малчыннар чугаалаар чорду.

Борбак-Талда малчын Шончалай Ооржактың 340 хоюнуң 150 хирези оолдаан. Хураганнары шупту онча-менди. Чаа төрөөн база арган хойларны малчын тургузу азырап турар. Төрөөн хойларның сүдү тыртылчак боорга, оларга малчын чуданны хайындырып бээр ужурга таварышкан. Чаш хураганнарны эмискиктээр сүттү Шык-Бажы сүт-бараан фермазындан эккелдирерин совхозтуң директору малчынга аазады. Бистиң чораан малчыннарывыс Шиви-Кудуруунда Василий Монгуштуң, Улуг-Дагда Байыр Монгуштуң, Борбак-Талда Орлан Кууларның дээш, өскелерниң-даа коданнарында улуг бергедээшкиннер амдыысында чок. Ындыг болзажок, ол малчыннарга-даа, мал ажылының специалистериге-даа, совхозтуң удуртукчуларынга-даа оожургалды бербес ужурлуг. Чүге дээрге дарый кылыр ажылдар ам-даа бар. Ол дээрге, чижээлээргe, тыртып өлүп турар малдың аарыының чылдагаанын илередири, чамдык кыштагларга одаар ыышты дүрген дүжүрери, курраг өдек эвээш кыштагларга курраг өдекти өске кыштаглардан чедирери дээш, ооц-даа өске. Оон ыңай малчыннарның ажылының төлевирин шын эвес санап берип турарының чижээ база билдинди. Молдурга кадарчызы Юрий Монгуш немелде дензи дээш төлевир албаанын хомудады. Бо талазы-биле тускай сайгарылганы кылыр болган.

«Чыраа-Бажы» совхозтуң малының кыштаглаашкынын ам дээрезинде улуг бергедээшкин чок эртип турар. Ынчалза-даа кыштаглаашкынның түнели чазын барып көстүр. Кыжын ырымы эрткен малдың шаа часкаар барып билдинер болгай.

Мерген-Херел МОНГУШ.
Чадаана хоорай.

БОРИС ЕЛЬЦИН: даштыкыже аян-чоруктарының түннелдери

МОСКВА, февраль 13. (РИТА-СЧТА-ның корр.). Россияның Президентизи Борис Ельцин бодунуң чоокта чаагы Великобританияже, АКШ-че, Канадаже болгаш Франциияже аян-чоруктарының кол түнели кылдыр Россияның делегей нинтилежилгезинче киргенин быжыглааны база Барыын чүктүң талазындан ында реформаларны деткээн болур деп санаан.

Россияның Дээди Совединиң хуралынга ол аян-чоруктарының дугайында февраль 13-те отчёттап чүве чугаалап тура, Президент КНО-нуң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң кежигүннери 15 чурттарның удуртукчуларының ужуражыышкынының онзагай ужур-дузалыын демдеглээн. 20 чүс чылдың төнчүзү кижи төрелгетенге бөмбүрөктиң бүгү амыдыралын нинти кижи төрелгетенниң үнелиг үүлдериниң үндезининге чаартыр талазы-биле белен эвес ажылды кылып чорудар арганы берген деп, ол чугаалаан. Россияның болгаш өске-даа күрүнелериниң тоталитарлыг тенииппкинниң бүзөөлелинден хосталып үнгени улустар аразында бүзүрежилгеня дыка быжыктырган, чурттар аразында эштежилгениң харылзааларын хевирлеп турган арганы берген деп, Президент айыткан. Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң дээди деннелге чөвүлел хуралы чогум-на бо айтырыгны сайгарып көрген.

Бистиң чуртувус цивилизациялыг делегейниң үнелиг үүлдериниң системазын хүлээп көрүп, ону барымдаалап турар деп КНО-га бирле дугаар чугаалаан деп, ол айыткан. АКШ-биле кады Россия ядролуг болгаш анаа-даа боо-чепсектерни дүжүрериниң талазы-биле боттуг саналдарны киргген. Бис КНО-нуң тайбыңны деткиир талазы-биле ажылдарынга киржир күзелдериви илереткен бис. Россия Федерациязы бодунуң хоойлужудулгазын кижиниң эргелериниң талазы-биле делегей стандарттарынга долу дүүшкек кылдыр тургузарын хүлээнген. Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң дээди деннелге хуралының түнели КНО-нуң ажыл-чорудулгазының практиктиг ажыктыын бедидер арганы берип турар. Чижээ, национализмниң өскүүшкүнү-биле, националдар аразында база шажын-чүдүлге үндезининге чөрүлдээлер-биле холбашкан айыылдарны намдадырының талазы-биле хөй талалыг аргаларны ажыглаарын көрүп турар.

КНО-нуң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң хуралының шугуму-биле чамдык улуг-улуг чурттарның — Кыдаттың, Японияның, Индияның база Франциянның удуртукчулары-биле утка талазы-биле ханы ужуражыышнар болгулаан деп, Борис Ельцин уламчылаан. Ол ужуражыышкынларның үезинде ийи талалыг харылзааларны шынар талазы-биле чаа деннелче көдүрериниң эргежок чугулазының дугайында чаңгыс аай бодал илереттинген. Бистиң харылзааларывыс принциалдыг тайбың угланыышкынныг база утка-шынарлыг болур ужурлуг деп демдеглеттинген.

Оон ыңай Кемп-Давидке Джордж Буш-биле хөй шак дургузунда ужуражыышкынның түннелдерин чугаалап тура, олар россия-америк харылзаалар шынар талазы-биле чаа ужур-уткалыг апарганын көргүзүп турар деп, ол айыткан. Россия болгаш АКШ бот-боттарын потенциалдыг дайзыннар кылдыр моон ынай көрбейн турар. Бо чорук амгы делегейниң овур-хевирин үндезини-биле өскертип турар.

Айыыл чок чоруктун кол өзек айтырыынга — ядролуг боо-чепсекти дүжүрериниң базымнарны дүүштүрериниң талазы-биле «шынгыы бурунгаарлаар» арга тургустунган деп, Россияның Президентизи дыңнаткан. Кичээнгейниң төвүнге стратегтиг халдакчы чепсектерниң ядролуг октарының саныын 12500-тен 2500-ке чедир эвээжедир дугайында болгаш бөмбүрөктиң камгалалының ниити системазын кады тургузар болгаш ажыглаар дугайында бистиң саналдарывыс турган деп, ол чугаалаан.

Ядролуг октардан уштур плутонийни болгаш уранны айыыл чок шыгжаар база тайбың сорулгаларга дээштиг ажыглаар дугайында, россия-америк кады тургузар орбита станциязының дугайында, Россияның эртемин деткиир талазы-биле делегей төвүн тургузар дугайында бистиң саналдарывысты америк тала өөренип көөрү-биле хүлээп алган деп, Россия чазааның баштыңы уламчылаан.

Барыын чүкте нептерээн турган үр хуусаалыг, бот-боттарынга ажыктыг кады ажылдажылганы база реформаларны деткиир талазы-биле түр акцияларны бот-боттарынга удур тургузар бодалды ажып эртери эгелээнин онза чугула деп, Россияның Президентизи демдеглээн. «Бистиң принциалдыг туружувус чүл дээрге — Россияда реформалар — ол дээрге чүгле бистиң боттарывыстың иштики херээвис эвес, а делегейге чаа чурумну тургузарынга улуг салыышкын болур деп чүвени ам калбаа-биле деткиир турар. Россияда реформалар чедиишкин чок апаар таварылгада, делегей турум эвес байдалдың чаа үе-чадазынче, соок болгаш изиг чөрүлдээлернин, боо-чепсектерни эндере будуреринин чаа үе-чадазынче кирер» — деп, Борис Ельцин медеглээн.

Великобританияга аян-чоруунун түннелдерин чугаалап тура, Борис Ельцин 90 чылдарга эштежилге дугайында россия-британ декларацияга ат салганын тускайлап айыткан. Талалар долу хемчээлдиг россия-британ керээге дарый ат салыры дээш чүткүлдүүн илереткен. Великобритания 1992 чылда үндүр сөөртүлгеге ажыглаар ортумак хуусаалыг чээлини дуглаарынга болгаш Россияже капитал салыышкынларын камгалаарынга 280 миллион фунт стерлинг акшаны тускайлап берген. Чылдың ийги чартыында, Европа нинтилежилгезинге Великобритания даргалакчы апаар үеде ол Европаның экономиктиг нинтилежилгези биле Россияның аразында садыглажыышкын болгаш кады ажылдажылга дугайында дугуржулга чарарын саналдаар күзелдиг.

Канадага чугаалажыышкыннар ажыл-агыйны болгаш тодаргай үткалыг болган деп, илеткелчи уламчылаан. Тараа талазы-биле чаа дугуржулгага ат салдынган, ол өзугаар Россия беш чыл дургузунда чыл санында Канададан 5 миллион тонна тараана садып ап болур. Ол чурттуң премьер-министри Малруни Россияга тараа садып алыры-биле 300 миллион доллар немелде чээли бээринин дугайын чарлаан. Россияның болунуң күзели-биле ажыглаары 100 миллион доллар чээлини база берген. Ону Россияның нефть болгаш газ үлетпүрүн хөгжүдеринге ажыглаары эки боор деп, Президент чугаалаан.

Бодунуң Франциядагы чорааныының дугайында чугаалап тура, ол чурт-биле Россияның кады ажылдажылгазы, харылзаалары чугула ужурдузалыг деп, ол айыткан. Садыг-экономика, сан-хөө база үлетпүр айтырыгларының талазы-биле чөвүлел тургустунган, Россияга ниити түүү 4 миллиард франк акша хире чээли бээринин дугайында дугуржулга чедип алдынган. Россияга 2,3 миллиард франк акшага аъш-чем продуктулары бээринин дугайында протокол бо чылдың февраль айның төнчүзүнге чедир күштүг апаар. Россияга экономиктиг реформаларны чорударынга специалистериң дуза чедиреринин талазы-биле дугуржулга чедип алдынган. Россияның Делегейниң валюта фондузунга база Делегей банкызынга бүрүн эргелиг кежигүн боор кирерин Франция деткээн.

Иштики айтырыгларга хамаарыштыр кыска доктаваш, Б. Ельцин экономиктиг реформаларның бүдүн чартык ай иштинде түнелдерин бөгүн чазак хуралынга чугаалажыр деп дыңнатнан. Чурттакчы чоннуң эң ыызгалдыг кезектериниң немелде социал камгалалының дугайында, а ол ышкаш аграр реформазын илепкейжиделинге хамаарыштыр чугаа болур. Оралакчы президент Александр Руцкой Россияга аграр реформаның боттанырын харыылаар апаар деп, Борис Ельцин дыңнаткан.

Депутаттарның айтырыгларынга харылап тура, Андрей Козыревти Россияның КНО-да доктаамал талаэлекчизи кылдыр томуйлаан дээр зилиг-дидирни ол бадыткаваан болгаш ол Россияның даштыкы херектер министриниң албан-дужаалында хевээр дээн.

САЛДАРЛЫГ ЧАДАВАС

Эмчи, чурагачы лама-биле чугаа

Сөөлгү үеде аныяктар аразында кем-херек үүлгедиишкиннери хүн бүрү арбыдап бар чыдар. Ажыл кылбас, тояар, оорланыр чоруктар, чөнгээ, шош-содаа, бижектээшкин, күчүлээшкин болгаш өске-даа үүлгедиглер аныяктарның, студентилериң, өөреникчилериң мөзү-шынар, аажычаң кижизидилгезинге багай салдарны чедирип турар апарган. Красноярскиниң агроүлетпүр университединиң Кызылда филиалының студентилери, башкылары бир мындыг ужуражылганы эрттирген. Ук өөредилге чериниң директору Хеймер-оол Опанович Ондар студентилериң араында сагыыр чанчылы, ыдыктыг чүвези чок, бойдуска, кижилерге, дириг амыдыраргa кээргээр, човаар сеткил чок кижизидилгези багай кижилериң амгы рынок экономиказының үезинде бар болуп турарын чугаалааш, шак ындыг хай-бачытты чайладыр, кижизидилгеге салдарлыг болур чадавас дээш, республиканың сарыг-шажын нинтилелиниң төлөөзи, районнар аразының делегей чергелиг экстрасенс, парапсихолог эмчи-ламазы Борис Эренчинович Содунамны чыылганнарга таныштыргаш, аңаа сес берген.

Ол сарыг-шажын дугайында делгеренгей чугааны кылып, тайылбырлап, шаандан тура тыва кижилериң үүдүлгези бойдус болгаш кижилерден, амыдралдан дөстелген болуп туварын угааткан. Сарыг-шажының номнальндан алгаш көөрге, оорланыр, таакпылаар, кем-херек үүлгедир, амы-тынга чедер, адаргал, кара сагыш, бодун бодаар чоруктар хай-бачыттыг үүлгедиглер болуп келген. Тыва ёзулалдарны, чанчылдарны ыдыктыы-биле сагыш, сарыг-шажынга үүдүүрү база ажыктыг дээрзин ол билиндирген. Үүдүлге кижилерге хора чедирбес дээрзин чугаалааш, республиканың чамдык районнарында «лама, хам мен» дээр чамдык кижилериң чижеҢ сеткилге алзып, улустан олча-ажык алырын бодаар, чон мегелээр, кандыг-даа өөредилге чок ийи-чаңгыс мегечи кижилерни шүгүмчүлеп чугаалаан. Ындыг кижилер дуза катпас, харындаа дужамык халдадып болур.

Содунам лама бодунга хамаарыштыр база чугаалаан. Ол 1964 чылдан эгелеп шажын чажыттарын өөренип эгелээн. 1968 чылда Улан-Удэ чоогунда Иволга деп черде хүрээге лама болуп ажылдап турган Кенден-Сүрүн башкыдан эге өөредилгени ап, чамдык тариналарны ушта бижип алган. Оон соонда Чаа-Хөлге турган Очуржаптан, Кегээн-Булакта Шымбай-оолдан, Эрзинде Сандактан, Кызылда Дарымадан, Моолдуң Завхан аймакта, Улан-Баторда хүрээлериниң улуг ламаларындан сарыг-шажын дугайында өөредилгени алган. Ол ышкаш Ленинград, амгы Санкт-Петербург, Москва хоорайларга, Индия, Кыдат, Көрей, Украина болгаш өске-даа чурттардан келген каран көрүүр эмнээшкинниң түр өөредилгезин дооскаш, тускай шынзылга-дипломнарны алган болуп турар.

Оон соонда бир шак ажыг үе дургузунда кижилериң хай-бачыдын адырып, эки күзээшкиннериң тариналарын ангы-ангы судурлардан номчуп берген. Сарыг өөнүг, шыва тон кеткен, бир эктин шавыштыр кызыл өөнүг пөс күржанган ламаның ном номчулгазы, коңгулуурунуң ында-хаая кыцыраан дааны чүректе кирип, эки күзээшкиннериң йөрээли болуп, шынап-ла, канчап билир, ол дээди өөредилге чериниң студентилериниң моон соңгаргы амыдыралынга эки салдарлыг болганы-даа чадавас.

Оон соонда эмчи-ламадан айтырыглар салдынган. Ол улуг чыышка Советтер болгаш күш-ажылдың хоочуну Наталья Тыртык-Кара аныяктар кижизидилгезинге улуг-хуузун киирип чоруур лама Борис Содунамга чыылганнарның мурнундан өөрүп четтиргенин илереткен. Ол ышкаш университеттиң чамдык башкылары ламаларга Кызыл хоорайдан эмнелге чери кылдыр ажыглаар бажындан дарый тып бээрин солун дамчыштыр дилээннер. Моңу номчааш, республиканың удуртукчу даргалары бир хемчегни алыр чадавас дээрзиге идегээр дээрден башка, солун ажылдакчылары чүү канчаптар боор.

Сарыг-оол КУУЛАР.

«ЧУРТТААР ОРАН-САВА ФОНДУЗУН ТЫВА РЕСПУБЛИКАГА ХУУЖУДАР ДУГАЙЫНДА» ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУН КҮШТҮГ БОЛДУРУП КИИРЕР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Республиканың Дээди Совединин доктаадыры болза:

1. «Чурттаар оран-сава фондузун Тыва Республикага хуужудар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун ону парлаан үезиндеи эгелээш күштүг болдуруп киирер

2. 8 үүлүү 1992 чылдың июнь 1-ден эгелеп күштүг болдуруп киирер.

3. Улус депутаттарының чер-чер Советтери, бүдүрүлгелер, албан черлери хамаатыларның чурттаар оран-саваны хуу өнчүзү кылдыр садып алырының чурумунуң болгаш негелделериниң дугайында шалыныкын база чедиргир информация-биле чурттакчы чонну хандырар, хамаатыларның дилеглерни үзүгаар чурттаар бажыңнарны оларның хуу өнчүзү кылдыр дамчыдарын база садарын шаптык чок боттандырар арганы берип турар организастыг эргежок чугула хемчеглерни чорудар.

4. Бүгү бажыңның хандырылгазы болгаш септелгезин-биле холбашкан иниити чарыгдалдарга киржир хуужуттунган бажыңнар (квартиралар) ээлериге күрүне болгаш муниципалитет чурттаар оран-сава фондузунуң бажыңнарында чурттаар өрээлдер ээлеп турар Тыва Республиканың хамаатылары өг-бүленик шупту кады чурттап турар назы четкен кежигүнүрүнүң чөпшээрели-биле бо Хоойлуда көрдүнген негелделерни барымдаалап, Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың өске-даа нормативтерин үзүгаар ол өрээлдерни, оон иштинде иниити, улегли өнчү кылдыр садып ап болур эргелиг.

3 үүл. Чурттаар орансаваның ээлери болу берген хамаатылар боттарының канчаар көргечи-биле ээлээр, ажыглаар болгаш баш билир, садар, ол бажыңнарны чатып каар, арендага дужаар эргелиг, а ол ышкаш хоойлута чөрүшкек эвес өске-даа дугурмулгаларны оларнынбиле кылып болур.

Күрүне азы муниципалитет чурттаар оран-сава фондузунун бажыңында хуужуткан чурттаар өрээлдерниң ээлери инженер дерилгениң болгаш бажыңның инити ажыглал чөлдериниң кады ээлекчилери болур.

Чурттаар бажыңны өнчүзү болдурар эргени боттандыраары күштүг болуп турар хоойлужудулга-биле камгалаттынган өске-даа кижилериниң эргелерин болгаш эргеажыктарын үревес ужурлуг.

4 үүл. Авария болуп чыгы байдалда, санитар-гигиена болгаш өртке үдүр нормаларга дүүшпес чурттаар өрээлдерни, обшежитиелерде, коммунал квартиларда, төөгүнүн болгаш культураның туразкаал-бажыңнарында, хаглыг шериг хоорайныгаштар бажыңнарында чурттаар оран-саваны, а ол ышкаш албан черлериниң чурттаар бажыңнарын хуужутпас, совхозтарда болгаш кедээ ажыл-агыйын оларга дөмейлешкек будүрүлгелериниде фондулар бо үүлүге хамаарышпас.

Коллективтериниң саналдарын барымдаалап, албан черлериниң чурттаар бажыңнарын болгаш коммунал квартиларны хуужудар дугайында шиитпирлеп улус депутаттарының чер-чер Советтери будүрүлгелер, албан черлери хүлээп алыр эргелиг.

Хуусаалыг албанда шериг албаныглардан болган орчылда-биле Тыва Республиканың кедээ черлериниң, ээлери болган оруумак төөгей өскүлүг черлериниң аспирантураже болгаш ординатураже, үр хуусаалыг эмнеңниниң чорутқан кижилерден ангыда, чурттаар оран-саваны Тыва Республиканың девискээринде чатып каан база республикадан чорудып болган хамаатылар чурттаар оран-сава хуужудун алыр эрге-нок.

5 үүл. Хуужуткан чурттаар оран-савага хереглелди бүрүү-биле хандырар, а ол ышкаш чурттаар оран-саваны боттарының хуу өнчүзү кылдыр хостуу-биле шилип алыр хамаатыларның эргезин боттандырар дээш, оларны ажыктыы-биле ажыглаар болгаш камгалаар дээш, хамаатыларның эрге-ажыктарынга дүүшкен негелделерни база эрге-хоолуг магадылалдарын бо Хоойлу Тыва Республиканың девискээринге тургузуп турар.

I БӨЛҮК. ИНИИТИ НЕГЕЛДЕЛЕР

1 үүл. Чурттаар орансаваны хуужудары дээрге күрүне болгаш муниципалитет чурттаар оран-сава фондузунда оларның чурттаар оран-сава бажыңнарын эки турабиле хамаатыларның өнчүзү кылдыр халас дамчыдары азы садары-дыр.

2 үүл. Хөлези азы аренда керээзин үзүгаар күрүне болгаш муниципалитет чурттаар оран-сава фондузунун бажыңнарында чурттаар өрээлдер ээлеп турар Тыва Республиканың хамаатылары өг-бүленик шупту кады чурттап турар назы четкен кежигүнүрүнүң чөпшээрели-биле бо Хоойлуда көрдүнген негелделерни барымдаалап, Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың өске-даа нормативтерин үзүгаар ол өрээлдерни, оон иштинде иниити, улегли өнчү кылдыр садып ап болур эргелиг.

3 үүл. Чурттаар орансаваның ээлери болу берген хамаатылар боттарының канчаар көргечи-биле ээлээр, ажыглаар болгаш баш билир, садар, ол бажыңнарны чатып каар, арендага дужаар эргелиг, а ол ышкаш хоойлута чөрүшкек эвес өске-даа дугурмулгаларны оларнынбиле кылып болур.

Күрүне азы муниципалитет чурттаар оран-сава фондузунун бажыңында хуужуткан чурттаар өрээлдерниң ээлери инженер дерилгениң болгаш бажыңның иниити ажыглал чөлдериниң кады ээлекчилери болур.

Чурттаар бажыңны өнчүзү болдурар эргени боттандыраары күштүг болуп турар хоойлужудулга-биле камгалаттынган өске-даа кижилериниң эргелерин болгаш эргеажыктарын үревес ужурлуг.

4 үүл. Авария болуп чыгы байдалда, санитар-гигиена болгаш өртке үдүр нормаларга дүүшпес чурттаар өрээлдерни, обшежитиелерде, коммунал квартиларда, төөгүнүн болгаш культураның туразкаал-бажыңнарында, хаглыг шериг хоорайныгаштар бажыңнарында чурттаар оран-саваны, а ол ышкаш албан черлериниң чурттаар бажыңнарын хуужутпас, совхозтарда болгаш кедээ ажыл-агыйын оларга дөмейлешкек будүрүлгелериниде фондулар бо үүлүге хамаарышпас.

Коллективтериниң саналдарын барымдаалап, албан черлериниң чурттаар бажыңнарын болгаш коммунал квартиларны хуужудар дугайында шиитпирлеп улус депутаттарының чер-чер Советтери будүрүлгелер, албан черлери хүлээп алыр эргелиг.

Хуусаалыг албанда шериг албаныглардан болган орчылда-биле Тыва Республиканың кедээ черлериниң, ээлери болган оруумак төөгей өскүлүг черлериниң аспирантураже болгаш ординатураже, үр хуусаалыг эмнеңниниң чорутқан кижилерден ангыда, чурттаар оран-саваны Тыва Республиканың девискээринде чатып каан база республикадан чорудып болган хамаатылар чурттаар оран-сава хуужудун алыр эргелиг.

6 үүл. Хуужуткан чурттаар оран-сава фондузунуң бажыңнарында чурттаар өрээлдерни ээлеп турар чер участоктарын болгаш бажың чанының девискээрлерин ажыглаарын Тыва Республиканың Чер кодексинин нормаларында доктаатқан чурум болгаш негелделер үзүгаар боттандырар.

6 үүл. Чурттаар бажыңнарын хамаатыларның өнчүзү кылдыр дамчыдарын болгаш садарын:

улус депутаттарының чогуур Соведи азы оон күүсекчи органы;

чурттаар фондузун бүрүү-биле баш билип башкарар эргелиг кылдыр бижиглап каан бүдүрүлге;

чурттаар фондузун хүн бүрү башкарар кылдыр берип каан албан чери боттандырар.

7 үүл. Чурттаар орансаваны хамаатыларның өнчүзү кылдыр дамчыдарын болгаш садарын чурттаар бажың өнчүзү кылдыр садып ап турар хамааты-биле Россия Федерациязының Негелде кодексинин нормаларында доктаатқан чурум база негелделер үзүгаар улус депутаттарының Советтериниң күүсекчи органнарының, бүдүрүлгениң, албан черниң чарын алыры чогуур керээни барымдаалап белеткеп кылыр.

Улус депутаттарының тус чер Совединин күүсекчи органынга керээни бүрүткээн уеден эгелээш, садып алган бажың хуу өнчү апаар.

8 үүл. Документилерни берген хүнүнден эгелээш, ийи ай хуусада хамаатыларның билдириишкиннерин үзүгаар чурттаар оран-саваны хуужудар дугайында алтырыгны шиитпирлээн турар ужурлуг.

Чурттаар оран-саваны хуужударының айтырыын шиитпирлеп турган, хамаатының эргелерин үрээн таварылгада, ол судка хомудаар эргелиг.

Бо үүлдүн 1 кезээнин негелделерни хажыдын, буруулуг болган албан-дужаалдыг кижилерге суд чурумун үзүгаар харыысалга хүлээдир, оларның айда алыр албан-дужаал шалыны хире хемчээлдиг штраф хевирлиг административтиг харыысалганы онаар.

9 үүл. Чурттаар орансава байдалдарын экижидери негеттинип турар Ада-чурттун Улуг дайынының инвалидтеринге болгаш доктаатқан чурум үзүгаар оларга денизин кижилерге, күшажыл болгаш иниити аарыглар талазы-биле I, II бөлүктүн инвалидтеринге, а ол ышкаш бичиизинден инвалид болганнарга, дайын хоочуннарынга, күрүне даалгаларын күүседип турган, мочазиннерге, албан үзүгаар доктаатқан амыдыраарынга эн-не эргежок чугула деннелден куду орулгаларлыг өг-бүлелерге, маадыр иелерге болгаш бүгү деннелдериниң «Иениң алдары» орденнер-биле шаңнаткан иелерге, одарладыр мал ажылдыг ажылдакчыларга хөлези керээзиниң негелделерин үзүгаар күрүне болгаш муниципалитет иниити байдалын доктаадып тургузар.

6. Хуу өнчүзү болуп турар чурттаар оран-саваны күрүне болгаш муниципалитет чурттаар оран-сава фондузунга хамаарыштыр көрдүнген негелделер үзүгаар кылдыр дамчыдарын болгаш садарын хөй-иниити катты жыышкыннарга (организацияларга) сүмелээр.

7. Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели болгаш Россия Федерациязының Төп банкызының Кол эргелели Тыва Республика талазы-биле бажыңнарны (квартираларны) хуу өнчү кылдыр садып алырынга үр хуусаалыг чээлилерни хамаатыларга аңгылап бээриниң чурумун, чиигелделиг аргалар-биле хуу чуртталга бажыңнарын тударының чурумун ажылдап кылыр. Хоойлужудулга үзүгаар шиитпирлээри негеттинин турар айтыырлар талазыбиле чогуур саналдарны Тыва Республиканың Дээди Совединге киирер.

8. Улус депутаттарының чер-чер Советтери хуу чуртталга бажыңнарын тударын калбартыр сорулгабиле чер участоктарын болгаш тудуг материалдарын доктааткан чурум үзүгаар хамаатыларга аңгылап бээрин хандырар, тудуг материалдары болгаш бажың кезектери бүдүрер талазыбиле акционер, аренда, кооператив болгаш биче будүрүлгелерин организастаарынга деткимче бээриниң аргазын көрүп, тудуг индустриязының баазазын хөгжүдериниң күсели-биле тудуг материалдарын бүдүрүп үндүрериниң көвүдедир, а ол ышкаш тус черниң акша-хөренгизин хаара тудуп тургаш, социал-экономиктиг болгаш инженер инфраструктураның тудуг бажыңнар бүдүрүлгелерин районнарга тургузар.

9. Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели болза:

«Чурттаар оран-сава фондузун Тыва Республикага хуужудар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга дүүштүр Тыва Республиканың чазааның шиитпирлерин эде көөр;

Тыва Республикага чурттаар оран-сава реформазының Күрүне программазының төлевилелин белеткээр болгаш Тыва Республиканың Дээди Совединге ону көөрү-биле киирер;

чурттаар оран-сава фондузун Тыва Республикага хуужудар дугайында чижек дүрүмнү ай хуусаада ажылдап кылыр болгаш бадылаар;

хамаатыларның чурттаар оран-сава-биле хандыртынганын болгаш чуртталга бажыңнарын ажыглааны дээш төлевирни иниити чуртталга шөлүнүң хемчээлин барымдаалап тодарадырынче шилчиир талазы-биле саналды белеткээр.

Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың январь 31.

ЧУРТТААР ОРАН-САВА ФОНДУЗУН ТЫВА РЕСПУБЛИКАГА ХУУЖУДАР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

чурттаар оран-савага хереглелди бүрүү-биле хандырар, а ол ышкаш чурттаар оран-саваны боттарының хуу өнчүзү кылдыр хостуу-биле шилип алыр хамаатыларның эргезин боттандырар дээш, оларны чурттаар оран-сава фондузунуң бажыңнарында чуртталга өрээлдерин тыпсырының чуруму хевээр артар.

10 үүл. Рынок харылзааларынче шилчилге үезинде чурттаар оран-сава байдалдарын экижидери негеттинип турар хамаатыларга оларны үчүн тургузарының болгаш чуртталга өрээлдери-биле хандырарының күштүг болуп турар чуруму хевээр артар.

II БӨЛҮК. ЧУРТТААР ОРАН-САВАНЫ ХУУЖУДАРЫНЫҢ КОЛ ПРИНЦИПТЕРИ БОЛГАШ НЕГЕЛДЕЛЕРИ

11 үүл. Күрүне болгаш муниципалитет оран-сава фондузунун бажыңнарында чуртталга шөлдерин хуужудулга чурумун үзүгаар хамааты бүрүзү өнчү кылдыр халас чаңгыс катап алыр эргелиг.

12 үүл. Тыва Республиканың девискээринге хамаатыларның өнчүзү кылдыр халас дамчыттынар чуртталга бажыңнарының хемчээлин бир кижиге иниити өнчүлүн 20 дөрбелчин метринден эвээш эвес болгаш чурттаар черниң хереглел шынарын барымдаалап, өг-бүле дээш немей 10 дөрбелчин метр хамааржыр кылдыр тодарадыр.

Малчыннарга болгаш ивижилерге чуртталга бажыңнары чурттап турар черниң аайы-биле оларның өнчүзү кылдыр халас дамчыттынар.

13 үүл. Улус депутаттарының чер-чер Советтери хамаатыларның өнчүзү кылдыр халас дамчыттынар чуртталга бажыңнарының хемчээлин чуртталга фондузунуң хереглел шынарын, өг-бүленик составын, оон материалдыг байдалын, иниити күш-ажыл стажын, компенсация чокка болгаш өске-даа байдалдарның ужурунда бажыңны көжүргениби-биле холбаштыр квартира алганын барымдаалап улгатырар, а ол ышкаш 9 үүлүнде адап санаан хамаатыларның категорияларына ээлеп турар чуртталга бажың халас дамчыдар дугайында шиитпирни хүлээп алыр эргелиг.

14 үүл. Хамаатыларның өнчүзү кылдыр халас дамчыттынар чуртталга шөлүнүн өртээн өртек эквивалентизин дамчыштыр доктаадыр, ук чурттакчылыг черниң хереглел шынарының ортумак деннелдиг бажыңнарында хуужудулга үезинде күштүг болуп турар өртектери-биле иниити чуртталга шөлүнүң чаңгыс дөрбелчин метринин өртээн барымдаалап, ол эквивалент тодараттынар.

15 үүл. Улус депутаттарының, профэвилел организацияларының, күш-ажылчы коллективтериниң, сан-хөө органнарының болгаш банкыларның толээлекчилериниң ыяап-ла киржилгези, а ол ышкаш чуртталга бажыңнарын садып ап турар хамаатыларның киржилгези-биле улус депутаттарының чер-чер Советтериниң чаныңга тургустунар хамаарышпас комиссиялар квартираның тергин болгаш хереглел шынарын барымдаалап, хамаатыларның өнчүзү кылдыр дамчыттынар квартираның иниити өртээн санап үндүрер.

Хуужудулга үезинде халас дамчыттынар хереглел шынарының хемчээли болгаш хереглел шынарының деннели ажып турар болза, квартираның иниити өртээ биле өртек эквивалентизиниң араазында ылгалын хамаатылар төлээр.

Хамаатыларның өнчүзү кылдыр чурттаар оран-саваны хуужуткан дугайында нотариалдыг шынызылганы кылганы дээш күрүнеиниң 250 рубль хемчээлдиг каалызын доктаадыр.

16 үүл. Чуртталга фондузунун ажыглалының болгаш септелгезиниң нормаларынга дүүштүр капитал септелге негеттинин турар бажыңнарда хамаатыларның ээлеп турары чуртталга шөлдерин хуужударын кол нуруузунда капитал септелгени хөлезилекчиниң чоруткаының соонда боттандырар азы чуртталга бажыңнарын оларның чөпшээрежилгези-биле хамаатыларның өнчүзү кылдыр иниити чурум үзүгаар дамчыдар.

17 үүл. Хамаатыларның өнчүзү болуп турар чурттаар оран-саваны хамаатыларның чөпшээрежилгези-биле улус депутаттарының чер-чер Советтери, бүдүрүлгелер, албан черлери улам ажыктыг хуваар сорулга-биле олардан садып алыр эргелиг.

Садып алган азы хосталган бажыңнарны хуваап тургаш, улус депутаттарының чер-чер Советтери болгаш бүдүрүлгелер одарладыр мал ажылының ажылдакчыларынга оларның чурттап турар чериниң аайы-биле чурттаар черлериниң ээлчег чокка бээр болгаш оларның өнчүзү кылдыр чурттаар оран-саваны дараазында халас дамчыдар хүлээлгелиглер.

18 үүл. Бүрүү-биле баш билип башкарар кылдыр будүрүлгелерде быжыглаан азы хүн бүрү эргелеп башкарылгаже албан черлеринден дамчыткан чуртталга фондузу, ол будүрүлгелерни, албан черлерин хуужуткан таварылгада, оларның-биле кады хуужуттунар азы ол чуртталга фондузу туруп турар девискээрде улус депутаттарының чогуур Совединге оон чөпшээрели-биле дамчыттынар.

19 үүл. Улус депутаттарының Советтериниң, будүрүлгелериниң, албан черлериниң чиигелделиг байдалдарга, а ол ышкаш үзүктеп төлээр чурум үзүгаар тыпсыр үр хуусаалыг чээлилерни ажыглап турган, чуртталга бажыңнарын хуужударын боттандырып болур.

20 үүл. Чурттаар орансаваны хуужутканыңдан кирген акша-хөрөнги чуртталга фондузу быжыглаттынган улус депутаттарының чогуур Советтериниң, будүрүлгелериниң, албан черлериниң агар санынче кирер болгаш чуртталга тудуун улам ыяай калбартырынга база тус-тус черлерде чурттаар оран-сава фондузунун капитал септелгезинге ажыглаттынар.

III БӨЛҮК. ХУУЖУТТУНГАН ОРАН-САВА ХАНДЫРЫЛГАЗЫ БОЛГАШ СЕПТЕЛГЕЗИ

21 үүл. Күрүне болгаш муниципалитет чурттаар оран-сава фондузунун бажыңнарында хамаарыштыр доктааткан негелделер үзүгаар чуртталга фондузун ажыглаарының болгаш септээриниң чаңгыс аай дүрүмнерин база нормаларын алган сагып турган, оларның ээлериниң акша-хөренгизиниң күсели-биле хуужуттунган чуртталга бажыңнарының хандырылгазын болгаш септелгезин боттандырар. Ол сорулга-биле бажыңнар ээлери эштежилгелерни болгаш өске-даа каттыжыышкынларны тургузуп ап болур.

22 үүл. Бажыңнар ээлери-биле (эштежилгелер болгаш өске-даа каттыжыышкынлар) керээ үзүгаар хуужуттунган чурттаар оран-саваның хандырылгазының база септелгезиниң талазы-биле хүлээлгелер күрүнеиниң чуртталга-ажыглал болгаш септелге-тудуг организацияларынга хевээр артар.

Хуужуттунган чурттаар оран-саваны хандырары болгаш септээри-биле холбашкан чарыгдалдарны күрүне болгаш муниципалитет чурттаар оран-сава фондузун хандырар кылдыр доктааткан ставкалар үзүгаар ээлери төлээр.

23 үүл. Күрүнеиниң чуртталга-ажыглал болгаш септелге-тудуг организацияларынче кооперативтерге, хүү фирмаларже болгаш ажыл-агыйны чорударының өске-даа субъектилеринче кириштирбишаан, ол бажыңның хандырылгазын организастаарын долузу-биле хуужуттунган бажыңда чуртталга өрээлдериниң ээлери боттары тодарадыр эргелиг.

24 үүл. Хамаатыларның долузу-биле эвес хуужуттунган бажыңнарда хуу өнчүзү болуп турар чуртталга өрээлдериниң хандырылгазын болгаш септелгезин хуужудулга мүрнунда ол бажыңнарның хандырылгазын күүседип турган чуртталга-ажыглал болгаш септелге-тудуг организациялары боттандырар.

Инженер дерилгениң, бажыңның иниити ажыглал черлериниң хандырылгазы болгаш септелгези-биле болгаш ук бажыңның иштинде оларның ээлеп турары шөлге дөмей хемчээлдиг бажың чоогунда девискээрни арыгсилиг тургузары-биле холбашкан чарыгдалдарга долу эвес хуужуттунган бажыңнарда чуртталга өрээлдериниң ээлери киржир.

25 үүл. Керээ үзүгаар хуужуттунган чурттаар черни киириштирбишаан, чуртталга фондузун тударының болгаш хандырарының күштүг болуп турар чуруму улус депутаттарының чер-чер Советтериниң, будүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларның чуртталга-ажыглал албан черлеринге хевээр артар.

Хуужуттунган чурттаар оран-сава фондузунун техникиг байдалын болгаш чогуур үезинде септелгезин контрольдаарын улус депутаттарының чер-чер Советтери база тус чер бот-башкарылгазының органнары боттандырар.

26 үүл. Хуужуткан чуртталга бажыңнарын, инженер дерилгени, коммуникацияны болгаш бажың чоогунун девискээрин ажыглаарының дүрүмнерин үрээн дээш, доктааткан чурум үзүгаар харыысалганы онаар.

Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың январь 31.

КУЛЬТУРА

КАДРЛАР ЧОГУ ОЛ БЕ?

Тоора-Хем суурга келгеш, райкүүскомнуң культура килдизиниң эргелекчизиниң ажылдаар черинче бар чыда, чоокта чаа болуп эрткен Тыва Республиканың Культура министерствозунуң хөй киржикчилиг коллегия-хуралын сактып келдим. Анаа Тожуда улусчу театрның режиссеру, культура ажылының хоочуну Клара Сагды районда культура ажылының чавыс деннелде тургустуганын, кадрлар-биле чедир хандыртынмаанын, чамдык культура одаларының капитал септелге чок ажылдап келгенин, оттулар үүл, сан-хөө талазы-биле бергедеп турарын, культура килдизиниң эргелекчилериниң доктаамал солчуп келгенин чидин-биле шүүмүүлээш, министерствонуң ажылдакчыларындан дарый дуза көргүзүп дилээн.

Культура килдизиниң эргелекчизи Анфиса Валериановна Семис-Көк-биле чугаалаштывыс. Оон алыс чурту — Улуг-Хем. Иркутскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң болгаш Омскинин партия школазының доозукчузу. 1980 чылдан эгелеп «Тоора-Хем» совхозка партком секретарылап ажылдап турган, оон партия райкомунуң хөрээженнер ортузунга ажыл чорудар килдизиниң эргелекчизинге келген. Ажылга кызырылда эгелээни-биле ол райкүүскомнуң социал хандырылга килдизинге инструкторлап, профэвилел райкомун даргалап турган, амгы үеде культура килдизинин эргелекчизи болуп ажылдап турар. Оон бээр чүгле ийи ай эрткен. Ол үеним иштинде район төвүнүн культура ажылдакчылары-биле таныжып, оларның ажыл-ижинин уг-шинин чаа-ла билип эгелээн.

Чамдык культура ажылдакчыларының чугаазы-биле алырга, культура килдизинге тускай эртемниг кижи ажылдаар болза эки дээр. Бир талазында, ол шын-на ыйнаан. Ынчалза-даа, кижи бодаарга, ажылды башкарып, удуртуп билир, организаакчы, кижилер-биле ажылдап шыдаар өске-даа кижилер үүге ажылдап шыдавас деп. Ол районда культура ажылдакчыларының ажылчорудулгазының кол уг-шинин башкарып, оларга бүгү тала-биле дузалаар ужурлуг. Оон ыяай республиканың кайы-даа районунда культура талазы-биле тускай эртем чок-даа болза, бичиизинден бүгү хөгжүм хереклелдеринге ойнап билир, ырлаар, баян ойнаар, удуртукчу салым-чаяанныг кижилер ам-даа ажылдап чоруурлар болгай. Ындыг кижилер дээди эртемниг, чамдык олутпай, ажыл башкарып билбес кижилерден каш катап үнелиг, ажыктыг болгулаар. Ону ам канчаар көөрүл?

Ийе, чамдык кижилериниң «партократ» дижири кижи культура килдизинин эргелекчизи апарган-дыр. Ында багай чүү боор, ол моон мүрнунда удуртукчу ажылдарга дадыгып калган, бичиизинден уран үүлүге киржип келген, арга-дужулгалыг кижи ол ажылды канчаар шыдавас боор. Ынчалза-даа Анфиса Семис-Көк боду арай дадагалзап орар, чүге дээрге районда культура ажылы сандаргай, тускай специалистер барык чок чыгыы, кино, библиотека культура ажылдакчылары чаңгыс демниг эвес, сан-хөө айтырыы будалган дээрзин чугаалап, экономика, рынок үезинде негелделери-биле культура ажылын үндезини-биле чаарты кылырын бодап турар.

Районнуң культура ажылының шак ындыг кудуку деңнелде чедип келгениниң кол-ла чылдагааны — культура килдизиниң эргелекчилериниң удаа-дараа солчуп келгени болур. Ажылдан дүжүрткен кижилерни райкүүскомнуң аңаа олуртуп келгениниде болуп турар. Эрткен чыл дургузунда дөрт кижи солушкан. Ол дээрге Санны-Бадыраа, Жмак, Парческая, Кашкак олар-дыр. «Буга көвүдээрге, инек кызазыраар, бухгалтер көвүдээрге, сан будалыр» деп үлегер домакта ышкаш болган чүведир ийин.

Амгы үеде культура ажылы районда дүвүренчиг байдалда. Алды культура одаглары, ол хире библиотекалар, 5 кино четкизи бар. Тоора-Хем, Сыстыг-Хем, Хамсыра культура бажыңнарында ажылдап кирген Андрей Шой-Сюрюн, Архимед Ондар, Синара Монгуш, Урана Ак — чаа ажылдакчылар, тускай эртем чок. Оларның аразында «Май Бири» совхозта, Ырбанда көдээ культура бажыңнарының директорлары Раиса Байгажык, Мария Панчина үүгээр ажылдап турар. Ол черлерде культура ажылдары өскелеринге бодаарга, черле шору. Ынчалза-даа районда культура одаглары 40-50 чылдарда туттунган эрги бажыңнарда турбушаан, одалга системалары доңган, капитал септелге шуут кылдынмаан.

Чамдык черлер балансызында турар культура бажыңнарының, библиотекадарының, кино четкилериниң материалдыг баазазынче, септелгезинче, сан-хөө айтырыынче, хөгжүм хереклелдери, концерт идик-хеви садарынче сагыш салбастаан. Рынок экономиказынче шилчээн үеде бо ажылдар берге байдалда, ол черлер хамык ажылды культура килдизинче чая катташ туруп берген. Районнуң культура килдизинге турган «ЗИЛ-157» деп машинаның үрелгени-биле ыяш сөөртүү бергедээн, «Өдүген» арат ажыл-агый чери-биле керээ чарып алган, ынчалза-даа ол черниң машиназы үрелген болгаш ыяш сөөртпестээн, ол машинаны кылып-даа алза, өске керээлиг организациялары база бар. Рынок негелдези-биле кино, концерт өртектери база өскеи. Ол база-ла культура ажылдакчыларын берге байдалга таварыштырып келген.

Сыстыг-Хемге чедер аргалыг болдум. Ол черниң Культура бажыныын көрдүм. Та каш чылда туткан чүве, 50-60 хире олуттуг ол бажыңның соогу кончуг, шалазы үрелик, кыраан тудуг болду. Оон директору Синара Май-ооловна Монгуш өг-бүле аайы-биле эрткен чылын келгеш, чаа ажылдай берген. Культура бажыңының уран чүүл удуртукчузу чок, бөлүмнер тургузуп алыр дээрге, акша-төгерик база куруг. Кым биеэги дег, халас ажылдаар боор. Та чеже чылда септелге кылбаан бажың, одалга системазы база хиреліг. Котельнаяодалга черин чедир кылбаанындан соок. Киномеханик Иван Бяков ийи-чаңгыс кино үндүрүп каар, ол-ла. Вера Синютина эргелекчилээн библиотека база тар, эрги бажында.

— Анныыр-тывыш ажылатый чериниң балансызында турар культура одаа чүве. Ынчалза-даа ол черниң даргазы Иван Плющенковка оодаа дозуудан тып бээрин дилеп баарымга, культура, килдизинге бар дээр, аңаа чедерге, ол черниңнің удуртукчуларынга бар дээр, удурдедир чая катташ улус болган. Ажыы-биле чугаалаарга, мактаныр хире ажылывыс чок, сандаргай бис. Бөгүнге чедир районнуң культура килдизинден чаңгыс-даа дарга келбеди — деп, Синара Монгуш хомудап чугаалаар.

Культура килдизинин чаа эргелекчизи Культура министерствозундан, Улусчу чогаадылганын культура төвүнүн директору Анатолий Комбу баштаан культура ажылының тускай эртемниг-лери Тожуга чеде бергеш, боттуг дузаны көргүзүп, чугула хемчеглерни ап чорутқан. Ам-на ажыл бүдер болду бе?

Сарыг-оол КУУЛАР.

Тожуда байдал дүвүренчиг

ЧОРБАСТААН

Ак-Туруг суур чаа тургустунган Чаа-Хол районда хөй чурттакчылыг суурларның бирээзи. Шак мындыг хөй чурттакчылыг суурже автобустарның доктаамал аргыжып турар маршрудун тургуспааны эдеп. Шагаан-Арыг хоорайга барын эмчиге кирип алыр дээн улуг-биче чон автобус доктаамал чорувайн турарындан, ыштың соогунда кара хилинчээн көрүп турар. Шагаан-Арыг АТБ-ниң автобузу суурларже маршрут үзүгаар үнүп-даа турар болза, Чаа-Хөл, Кызыл-Даг суурларны таварааш, Ак-Туругга келирге, автобус долу пассажирлиг болур. Ол Ак-Туругта 10 шак үезинде келір. Олурар чер чок боорга, Ак-Туруг суурнуң Шагаан-Арыг кирип, чоруун чогудуп алыр дээн чону чоруп шыдавайн турар.

Шагаан-Арыг АТБ-ниң начальниги В. Т. Бочкарев бистин мынчаар бергедеп турарывысты билир хирезинде-ле, боттуг хемчеглер албайн турар. Ак-Туруг биле Шагаан-Арыг аразынга аргыжарывыс бергедей берди. Чаа тургустунган районнувустун удуртукчулары биске дузалаар боор деп идеген турар бис.

Янчат БҮРБҮ.

Кызыл хоорайның хоочуннарга бараанар садыглаар магазинниң ажылчынарындан Михаил Васильевич Калзаңның (чурукта) шалыпчы ажылдаарын улус магадаар. Ол бараанны кончуг дүрген садыгже киирген, [illegible] салыптар. Ажылынга кызымак, быжыг сагылга-чурумнуг бо бөдүүн ажылчынны өөрү хүндүлээр, оон ажылын үнелеп турарлар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

МООЛДУҢ ЧАА КОНСТИТУЦИЯЗЫ

УЛАН-БАТОР. (ИТАР-СҮТА-ныҢ корр. Дугар Санжиев). Моол Арат Республиканы моон соҢгаар үүгле Моол деп адаар. Февраль 12-де чурттуҢ чаа Үндезин Хоойлузу — бо үүе чылда МоолдуҢ дөрткү Конституциязы күштүг боол киргеи, ону МАР-ныҢ Улус-тыҢ Улуг хуралы бо чылдыҢ январь 11-де хүлээп алган. Бо чайын эртер соҢгулдалар соонда ол дээди хоойлужудулга органын Күрүненив Улуг хуралы дээр апаар. Ол чаҢгыс палаталыг 76 кежигүннүг парламент болур.

Чуртка эргелеп башкарылганыҢ президент эргечагыргазыныҢ хевири хевээр артар, оон ажыл-чорудулгазын парламент контрольдап, кызыгаарлаар. Күрүне баштыны моол улустуҢ чаҢгыс эвиниҢ демдек-сүлдези болур деп чаа КонституцияныҢ 30 үүлүнде айыткан. АҢаа Моолдун 45 хардан аныяк эвес, Төрээн чуртунда сөөлгү беш чылдан эвээш эвес үеде доктаамал чурттап турар үндезин хамаатызы бүгү чоннуҢ бадылаашкыныбиле соҢгуттурар.

Чуртка күүсекчи эрге-чагырганыҢ дээди органы болза МоолдуҢ чазаа бооп хевээр артар. Ону Күрүненив Улуг хуралы хөй партиялыг үндезинге тургузар.

Күрүненив Улуг хуралыныҢ ПрезидентиниҢ болгаш чазактыҢ бүрүн эргелериниҢ хуусаазын 4 чыл кылдыр тодараткан.

МоолдуҢ административтиг девискээр хуваалдазы аймактар, найысылал, сомонар болгаш өске-даа хевирлери хевээр арткан.

Моолда күрүне эрге-чагыргазы чоннуу деп чарлаан. Ол эргени ол күрүне херектеринге дорт киржилгези-биле база оон соҢгааны эрге-чагырганыҢ төлээлелгелиг органнарын дамчыштыр боттандырар. Күрүне эрге-чагыргазын хоойлуга дүүшпес арга-биле дүжүрерин болдурбас деп документиде айыткан.

Мурнундаазы дег, чаа Конституция өзугаар Моолга кижини национальын, дылын, кежиниҢ өөҢ, назыхарын, эр-хөрөөженин, социал байдалын, өнчү-хөреңгизин, кылып турар ажылын, шажын-чүдүлгезин, эртем-билинин, үзел-бодалдарын барымдаалап, ылгай көөр чорук хоруглуг. Моол даштыкы душкан-на кижиге, ол чорук чурттун Үндезин Хоойлузунга болгаш оон ат салганы чурттар аразыныҢ хүлээлгелеринге дүгжүп турар болза, чурттаар хоргадалды бөөр болгаш хамааты эргени тыпсып болур. МоолдуҢ хамаатызыныҢ хамааты эргелерин казыыры, үндүр шөлүүрү азы өске күрүнеге ону тудуп бөөри хоруглуг.

Моол дыл күрүненив албан-хуузунда дылы бооп артар, ынчалзажок ол чорук национал эвээш санныг кижилериҢ боттарыныҢ төрөөн дылынга харылзажылгазынга, өөредилгезинге, культура база эртем, уран үүл ажыл-чорудулгазынга ону ажыглаарынга шаптыктавас ужурлуг.

Тайылбырлакчылар ынчаалеп турары-биле, чаа Үндезин Хоойлу чуртка өөлгү ийи чыл иштинде боттанып келген демократтыг тайбың революцияныҢ чаалап алыышкыннарын быжыглап турар, өнчүнүҢ бүгү хевирлерин хүлээп көрүп турар экономиканыҢ ажык чоруунга салдар чедирер.

Февраль 12-де, тус чернии-биле дал дүүш турда, Чазак бажыныҢ кырынга чурттун бүгү чурттакчылыг чердеринге чагырга бажыныҢ кырынга МоолдуҢ чаа-күрүне тугун аскан. Ол мурнукузу дег, кызыл, көк-кызыл дилиндектерлиг, сывыныҢ талазында кызыл дилиндээнде алдын соёмбону (сүлде-демдекти) сиилбээн. Бүгү аймактар төптеринге байырлыг митингилер эрткен.

ЧҮГЛЕ БОДУНУҢ КҮЖҮ-БИЛЕ

КөдээниҢ кижилери

Бо мергежилге сагыш-сеткилинден бердинген, бергелерге торулбас, эрестиг, кандыг-даа ажылды кылып билир, кежээ кижилер таарыжыр. ЫндыгларныҢ бирээзинге Бии-Хем, районда «Өөк» совхозтуҢ хойжузу Александр Иванович Доспан хамааржыр.

Малчын эки көргүзүглерни канчап чедип ап болурул? Оон чугаазы-биле алырга, кыштаглаашкынга чоҢумчалыг белеткенири, хойнуҢ одарын, суггадын шын таарыштырып тургаш, семиртилгезин чөптүг организастаары, оларныҢ ажаалдазынче, хайгааралынче, чаш хураганнарны ончаменди доруктурарынче сагыш салыры кол черни ээлеп турар.

Ындыг болганы-биле хойжу кыштаглаашкынга эң-не хынамчалыг белеткенир. Тардаг адаанда кыштаанда кажааларын чылыгда-ла септеп, эде кылыр, көрженин хооруп кааптар. Төрээн хойларны, чаш хураганнарны чемгерер сигенни оът четчип үнүп келирге, кезип алыр, оон хоолузу эки болур. Чылдын-на чүс тонна ажыг сигенни кезип белеткээш, кыштаанче сөөртүп алыр. Ол хире мал чеми кадарчыныҢ хереглелинге четчир, совхозтан ону албайн турар. Бо бүгү ажылды бодунуҢ өг-бүлезиниҢ күжүбиле кылып алыры чаҢчыл болу берген.

Чайгы, күскү семиртилгенни малчын чугулага көрүп, ону кыштаглаашкынга хынамчалыг белеткел кылдыр саналр кижи. Ол ышкаш ону хойдан хөй хураган, продуктулар алырынын үндезини кылдыр билип чоруур. Ындыг болганы-биле чайын кадар оттуг, суглуг Ажык-БажыныҢ, ОялыктыҢ чараш бойдус чурумалдыг чердеринге чайлаар. ХойнуҢ одарын, суггадын шын таарыштырып кадарар, ынчан оон беримчези эки болуп келген. Күзүн хойларын тараазын чаа ажаган хоорээннарга одарладырга, оларны тергиин-не семиринр.

Мындыг кызымак ажылдыҢ түүнелинде хойжу 1954 чылдан бөөр ниитиниҢ малын кадарып келгеш, чыл бүрүде планныг онаалдаларын болгаш хүлээлгелерин үргүлчү күүседип келген. Эрткен чылын чүс баш төрүүр хойга онааштыр 87 хураганны менди доруктургаш, даалгазын ажыр боттандырган. Нарын дуктуг хойларындан дүк кыргып алырынын онаалдазын база күүсеткен. Шам бо багай эвес көргүзүглерни чедип алгаш, мурнакчы адын база катап бадыткап шыдаан.

Бо чылгы кыштын байдалы кончуг берге. Ынчалза-даа кадарчының сагыш човангыр ажылынын ачызында оон коданында дөрт чүс хире хой хур кыштап турар. Олар ам төрүп эгелээн. Баштай төрүттүнген хураганнар менди доругуп турар. Чаш хураганнарны ажаап, доруктурар талазыбиле хойжуНуН кадайы Тадар Доспан мергежилдиг кижи. Ынчангаш чыл бүрүде малдыҢ чаш төлүн когарал чокка өстүрүп алыр херекке оон күш-ажылчы салыышкыны улуг.

Малчын хой төрүп турар үеде өскээртен сакманчылар дилеммес. Бо ажылга бодунуҢ уругларын дузалаштырып алыр, олары ада-иезиниҢ арга-дуржулгазы-биле ол белен эвес херекке чаҢчыгып, өөрени берген. Өг-бүле сес уругну өстүрүп, кижизиткеи, оларныҢ арызында башкы, чолаачы болгаш еске-даа мергежилдиг кижилери бар. КадарчыныҢ оолдар, кыстары ада-иези дег ажыл-ишчи, амыдыралга төлептиг хамаатылар болган.

Дуржулгалыг хойжуНуН ажыл-ижи чай чок-даа болза, совхозтуН, районнуН хөй-ниити херээнге идепкейлиг киржип чоруур. ЧаҢгыс чер-чурттуглары ону район СовединиҢ улус депутадынга соҢгуп алган. Эш-өөрүүн идеелин бүзүредиришиле бодунуН соҢгуткан оруГунуН соҢгуулгаларынын ортузунда ажылдап, ылангыя чагыгларны күүседир ээш хемчеглерни ап турар.

Александр Иванович Доспан үжеп ажыг чылдарныҢ дургузунда ниитиниҢ малынын баш санын өстүрер, продуктулуун бедидер, уксаазын экижидер херекке төлептиг үлүүн киирип келгеш, хөй удаа шаннаалып мактадып келген. Моон соҢгаар-даа ол чаагай херекке бодунуН күш-ажылчы үлүүн ол киирер.

Таан-оол ХЕРТЕК

ЧУРУКТА: хойжу А. И. Доспан.

Баштайгы чагаа

УДУРЛАНЫР МЕН

«Шын» солуннуН доктаамал номчукчузу мен. Ынчалза-даа аҢаа материал бижип чорбадым.

Сөөлгү үеде мээн, бөдүүн арат кижинин, сагыш-сеткилимни дүвүредип чоруур айтырыг бар болу бергенинден мону солуче бижиир ужурга таварыштым.

Владимир Ильич Ленин бөдүүн чонга делгем, ак орукту ажыткан, аас-кежикти берген эң-не эргим кижилериҢ бирээзи деп санап чоруур мен. Хөй санныг номчукчулар орта катыжарынга бүзүрээр мен. Улуг баштыҢныҢ номналынын, ажыл-чорудулгазынын шынныынга бадыткал кылдыр өске чижектер киирбейн, чүгле Тыва Республиканын экономиказынын сайзыраанын, ажылчы чонунуН амыдыралынын деннелиниН бедээнин айтырга четчир деп бодаар мен.

Сөөлгү үеде В. И. ЛенинниҢ номналын, ажыл-чорудулгазын бактаар, ону оурулуг кижилериҢ аразынга киирип турар болу берген. Оон уламындан баштынчынын тураскаалдарын безин ап октап эгелээн. Ажылдан чораан кижи частырыгларны кылыр, четпестери бар болуру кымга-даа билдингир. Бир телевидение дамчыдылгазындан В. И. Ленинге тураскаалды дүжүрүп турарын көргеш, кончуг хомудап, сагыш-сеткилим дүвүрээнимден каракгарым чажы төктүп келген. Ындыг ужур чок аажылаары берге чорду.

Улуг В. И. Ленинни буянудадып, оон мага-бодун Мавзолейден үндүрерин негеп, тураскаалдарын ап октап турарынга шуут удурланыр мен.

Екатерина МОНГУШ.

Пенсионер.

Таңды район,

Кара-Булун суур.

ТӨЛЕВЕС УЖУРУ ЧОК БОЛГУ ДЕГ

БистиҢ уруувус Саяна Оюн Кызылда СПТУ-4-те өөреним турар, ам бо чылдын 7 айда ол курсту доозуп үнер.

Уруувус моон мурнунда чылдарда бот ие акшазы ап турган кижи. 1991 чылдың 11 айның 17-де 18 харлаан. Ол-ла акша дээш СПТУ-дан 8 айда справканы өөреним турары шынныг деп КочетовонуН почта черинге дужаган бис, оон ол документ читкен.

Оон 11 айда база катап Кызылда СПТУ-дан справка кылдыртып алгаш, эккеп дужаган, бо 1992 чылдың январь 8-те 342 рубльди почта эртен 11 шакта бергеш, кежээзинде почта эргелекчизи келгеш, силерге акша төлевес дидир. Бай-Хаактан долгады дээш, 342 ол акшаны дедир аппарган.

1991 чылдың 8 айга чедир төлээн, 9, 10 ай база 11 айның чартыын төлевес ужуру чүү болган чоор? Бодап көөрге, ол төрүттүнген хүнүнге чедир төлеп бөөр ужурлуг эвес бе?

Испин ОЮН.

Күш-ажылдың хоочуну.

Кочетово суур. Таңды район.

Т. Гдлян, Н. Иванов

ЭРЛИК ОРАНЫНЧЕ АЛБАДАЛ

Номерден номерже

(Төнчүзү. Эгези №№ 27, 28, 30 «Шында»).

Сөөлгү ийи чылда оон үүлгеткен чүүлдерин чыскаап бижээш, хөделиишкиннер кылырда тус черниҢ партийжи чагырыкчыларыбиле дугуржур, истелге дугайында мафияныҢ штавы болур черже медээ киирер чорукту соксадырын ССРЭ Прокуратуразының удуртулгазындан негээн бис. Ында фактылар кыҢчыктырар арга чок турган, а бодунуН амызынга четтинер чоруктарга Эвилел структуразының удуртукчуларының буруузу илдеп хире апаарга. Сорока безин оон сести берген.

Бис база бир чогумчалыг базым кылдывыс. Ону элээн тодаргай тайылбырлаарга мындыг, 1985 чылдың апрельде партия Кашкадарья обкомунуН бирги секретары Гаипов амызындан боду чарлы берген. Оон чаныда чашпаачыларныН «Кашкадарьяның Ленини» дээр ол кижизи чээрби чыл дургузунда области удуртуп келгеш, колдуунда алдын-мөңгүнден тургустунган он-он миллион рубль түүнүг капиталды чыып алган. Чартык чыл эрткенде, 1985 чылдың октябрьда хээлилениишкин, оорлаашкын болгаш албан-дужаалдын өске-даа үүлгедиглери дээш оон оолдары—Ташкент аэропортуНуН начальниги Арслан Рузметовту, Карши хоорүлетпүр баранналар садыының директорунуН оралакчызы Адылбек Гаиповту тудуп хоругдаан бис. Эн улуг салгакчызы Рузметов адазының хөрөнгизинден 400 муң рубльди уштуп берген. Күрүнеге ол 10 миллион рубльди база эгидерин аазаан, чүгле хээлилениишкин болгаш оорлаашкын дугайында оттурган хереки соксадырын негээн. Гаиповтун чиппкен хөрөнгизинин чүгле чартык-чамдыызын эгидер аргалыг болган бис. Ынчалза-даа оон оолдарын тудуп алырыыска, мафияда дүвүрел база катап көстүп келген. БодунуН амызынга четтингеш, кара-бажындан адырлып алырын күзээрлернин саны кызырылган.

Херектин ужуру чүдел? Бистин эрге-хоойлувуста чамдык четпестер дугайында маНаа чугаалаар апаар. Өлү берген кижини суд сандайынга олуртуру болдунмас дээрзи билдингир, ынчангаш аҢаа хамааржыр кеземче хереө оттурбас, а оттуртунганын соксадыр. Ол шиитпирни хүлээп алырда кем-херек үүлгедиишкинин чүгле ол өлген кижи чааскаан үүлгеткен деп баштай бадыткаар херек. Ындыг-даа болза өлген кижинин үүлгедикчи ёзу-биле тып алган байлаан истелге органнары тывар, эгидер ужурлуг. А херек кырында ону боттандырарының аргаларын хоойлуда дээди комунистиг номенклатурага ажыктыг кылдыр көрген.

Чижээ, бир эвес аҢаа кижи ажаалга кассазы үптеп аппарган болза, ол өлген соонда безин ажыл уламчылаар болгай, оон оорлап алган акшазын тывар ажыл төнчүзүнге чедер. А кажан ТК-ныҢ Политбюро кежигүннери, ТК, обком, хоорком секретарьлары, министрлер болгаш бедик албан-дужаалдыг өске-даа чаҢчыннар ындыг оор кылыр болза, байдал өске. Бедик албан-дужаалдыг кижилер өлген соонда оларныҢ кем-херек үүлгедиишкинин дилээри кончуг чараш эвес деп, коммунистиг хоойлу айтып турар.

БрежневтиҢ, РашидовтуН, ГеоргадзениҢ болгаш күрүненив оаза партияныҢ өске-даа ажылдакчыларының хуу ажык сүрген хажыдыышкыннарының дугайында хөй санныг фактыларны номчукчулар билир. Ол фактыларны истеп хынаар болгаш кем-херек үүлгедип турган, оларныҢ чыып алган хөрөнгизин хавырар талазыбиле мынчага чедир кандыг-даа хемчег алдынмаан келген. Ол туржук, харыдаа аҢаа чөрүшкек чоруктарныҢ хөй-хөй чижектери бар. Чижээ, Щелоков аттынып соонда, оон хавырган үнелиг үүлдерни оглу Игорьга эгидип берген. Адазының хөрөнгизин база бир салгакчы —Галина Брежневага эгиткен. Ынчангаш «ленинчи партияның турушту солдаттары» өйү келгеш-даа азы оодунуН туразы-биле-даа өлү бөөрге, чүгле сойгалаашкынныҢ чүдек-бужар үүргезинден адырлыр эвес, харын-даа шыгжамырын безин арттырып алыр дээрзин оларныҢ ажы-төлү кара чажындан шиңгээдип алган болуп турар. БодунуН амызынга четтинер чоруктуН база бир чылдагааны-даа ол.

Шак ындыг кончуг багай кылдыр тургустунган практиканыҢ боттанырын соксадыр деп, бистиҢ истелге өөлүү шиитпирлээн, ол дээрге кижилериҢ бодунуН амызынга четтинер чоруун оолдурбазы. Шак ынчаар истелге өөлүү мафия киржикчилериниҢ дириг артары дээш демисежип эгелээн.

Баштайгы удаада аштырыышкыннарга таварышкылаан бис. 1984 чылдың күзүнүнде ЭргашевтиҢ кадайының ырак кишлактарда чурттап турар төрелдиринде болгаш уругларында калган министриҢ хөй түүнүг байлактары барын тодараткан бис. Ол байлактарны хавырарын Сорока биске чөпшээревээн. Ынчалза-даа ЭргашевтиҢ кадыы ажылдап турганы НорбутаевтиҢ өчүүн ёзугаар 338 муң рубльди тыпкаш, ону хавырган бис, ынчангаш хавырар ажылдың эргежок чугулазының дугайында айтырыгны удуртулга мурнунга тургустувус. Өлүп калган кижиниҢ өг-бүлезин ынчаар дорамчылаарга хоржок дээн янзылыг чемеге, ындыг чоруукту соксадыры чугула деп суртаалга таварышкан бис. Оон туржук, Эргашевке хамааржыштыр херекти хаарын негээн, харын-даа оон чажырып алган миллионнарын тыварынга биске дузалажып турган албан черлеринге биске дуза кадарын хоруп каан. Ол-ла ынчап турувуста, шыгжагда чыткан мөөнмөөн акшаларны, үнелиг үүлдерни өскээр чажырып каапканнар, кайнаар супканын тодарадыр арга чок апарган, оон уламындан Эргашевке хамааржыштыр херекти ынчаар соксаткан бис.

Ындыг удурланыышкынга таварышкаш, баш-биле даш хана чуура үзери болдунмас деп үвенин эскергеш, улам оваарымчалыг хөделип турар апарган бис. Калган Гаиповтуң оолдарынга хамааржыштыр четчир барымдааларны чыгаш, ону Москвада даргаларывыс-биле дугурушпайн, тудуп хоругдаар чөпшээрелин тус черниҢ прокурорларындан алган бис.

Ынчан мафияныҢ киржикчилери мөгүдеп эгелээн. Он-он чылдарда тургузуп каан турган ындыг дузак чештинин, боттарынга быжыг багланган эрге-чагырганга айыыл тургустунган, оон айыылы чүл дээрге, амы-тыныг эки тура-биле четтине-даа бөөрге, херекти кады үүлгеткеннерге, ону шиңгээдип алыры ажы-төлге болдунмас, чыгдынган миллионнар камгалаттынмас апарганы. Мындыг таварылгада эрлик оранынче эки тура-биле бар чыткан херээ бар бе? Шак ынчаар бодувустуН сорулгавысты четтивис: Гаиповтуң оолдарын тудуп хоругдаан соонда, каразыттырган чаҢгыс-даа дарга кижи амызындан чарлырынче далашпастаан. Моон-биле айтырыг бүрүн шиитпирлеттинмээн-даа болза, истелге ындыг улуг чидиргге таварышпас апарган.

АйтырыгныҢ долу шиитпирлеттинмээн чылдагааны—төп ведомстволарда, оон иштинде ССРЭ Прокуратуразында удуртулга, оон түүжү хевээр арткан болгай. Гаиповтуң оолдарын бажынап алганывыс соонда, чүү хире шимээн үнчүк! Ол херектин материалдарын хынаан соонда, Сорока безин оларны хостап диттикпеди: ында киргеН материалдарныҢ шыныы кончуг болган. Ынчалза-даа өске арга база тып алган: бистиҢ дилээвиске Москва-биле дугурушпайн, чөпшээрел бербес деп УзбекистанныҢ прокуратуразынга айтыышкын берген. БоттарыныҢ амызынга четтингеннериҢ шыгжамырын тывар талазы-биле кандыг-даа дуза көргүспезин оператив албаннарынга шыгыы айыткан. Калган миллионнерниҢ херектерин соксадырын хайгаарал прокурорларынга дааскан.

Ол-ла дүрүмге таарышпас практиканы быжыглаарынга ССРЭ-ниҢ Дээди суду база салыышкын киргеН. Чурбановту судтап тура, Щелоков, Эргашев, Давыдов болгаш өске-даа боттары калганнар-биле холбашкан хээлилениишкин фактыларын бууудадыышкын херектеринден уштуп каапкан.

1989 чылда бистиҢ херективисти чылча шаап эгелээн соонда, хамыкты мурнай Гаиповтуң оолдары агардылар. «Социалистиг хоойлу-дүрүмүҢ» чигзинчиг принциптерин катап тургузары-биле оларныҢ алган хээлилерин база өршээген.

Ийет, 1985 чылдың төнчүзүнде УзбекистанныҢ КП ТК-зыныҢ мафийжи харагазалындан адырлып, бодунуҢ амызынга четтинер чоруукту чайлаткан бис. Ынчалза-даа оон соонда чиигевээй. Хээлилениишкилерни Старая площадтың стратегтери харагалзап эгелээннер, истеттинип турар херектер талазы-биле бүгү айтырыгларны олар-биле дугуржуру херек дей бергеннер. ТашкентниҢ функционнерлерин өттүнген чүве биле дөмей-ле. Бир талазында, истелге чорударынга шаптыктап эгелээн, оон түүнелинде Чурбановту тудуп хоругдаар дугайында айтырыг бүдүн чартык чыл, Осетровту—2, Усманходжаевти болгаш Салимовту—4-4 чыл узамдыккан. Өске талазында, кеземче харыысалгазынга ол-бо кижизин киирелинге чөпшээрелин берзе-даа, ТК-ныҢ «прокурорлары» истелге чорударынга шаптыктаар янзыбүрү негелделер тургузуп, оон-биле уе шейгеш, демгилерин «эрес-дидим шиитпир хүлээп алырынче» албадап турганнар.

Ындыг чоруктар дугайында ССРЭ-ниҢ Чиигине прокурорунга хөй удаа дыннадып келген бис. 1988 чылдың май 13-те киирген рапорттуҢ чамдык одурулары бо:

«БистиҢ истеп турарывыс № 18/58115—83 хөрөөвиске хамааржыштыр ССРЭ-ниҢ Чиигине прокурорунуҢ оралакчызы эш А. Ф. Катусевтен дараазында айтыышкын келген:

1. УзбекистанныҢ КП ТК-зыныҢ бирги секретары турган И. Усманходжаевти болгаш УзССР-ниҢ Дээди СоветиниҢ ПрезидиумунуҢ Даргазы турган А. Салимовту кыйгыртырда болгаш байысаарда тудуп хоругдавас. Оон аҢгыда оларны буруудадып турар кижилер хоругдалда-даа болза, оларны келдирткеш, нүүртештирер.

2. Бо херек талазы-биле кеземче хөрөөнге МолдавияныҢ КП ТК-зыныҢ нийги секретары В. Смирновту, СЭКП ТК-ныҢ көдээ ажылагый секторунуҢ эргелекчизи Б. Истоминни, СЭКП ТК-ныҢ партийжи организастыг киллизиниҢ инструктору турган М. Ишковту, СЭКП ТК-ныҢ инструктору турган, амгы үеде УзбекистанныҢ КП-зиниҢ Бухара обкомунуҢ бирги секретары И. Джаббаровту онаавас. Оларга хамаарышкан материалдарны өске кижиге дамчыдар.

Бо айтыышкынны дараазында чылдагааннар-биле күүседип шыдавас бис.

Усманходжаевти болгаш Салимовту тудуп хоругдаавайн ыйгыртырга болгаш байысаарга, ёзулуг шын тывылбас, херек талазы-биле чаа бадыткалдар немешпес. Оон аҢгыда хостут чорук оларга меге арга-биле тып алган акша-хөреңгизин так кылдыр шыгжап каптар арганы тургузар. Чүгле ол эвес. Усманходжаев болгаш Салимов олар амы-тынынга четтинип, азы истекчилерге удур үүлгедиг кылып, өске-даа херек үүлгеднишкинин боттандырып болур.

Ындыг чүүлдер мурнунда тургулаан болгай. Н. Щелоковту, Ю. Чурбановту, К. Эргашевти, Г. Давыдовту, Р. Гаиповту бодунуҢ амызынче четтинитер кылдыр албадаан болгай. Олардан чүгле Чурбанов өлүп диттикпээн, а ону хөй удаа кыйгыртып турарывыска, акша-хөреңгизин чажырып четтиргикен. Ынчанташ ол айтыышкынны күүседип шыдавас бис.

Ол ышкаш Смирнов, Истомин, Ишков, Джаббаров оларны кеземче хөрөөнге онаавас дээн айтыышкынны база күүседип шыдавас бис, олар хээли алырынга киржип турган. Ынчангаш эш Катусевтин айтыышкынын күш чок болдурарын дилеп тур бис».

1987 чылда СороканыҢ орнунга Чиигине прокурорнуҢ оралакчызынга ажылдай берген Катусев бодунуҢ ол айтыышкынынын хоойлу-дүрүмге дүүшпезин шын деп хүлээп көрген. Харын-даа ол СЭКП ТК-ныҢ секретары Лукьяновтун айтыышкынын күүседип турганын база чажырбаан. 1988 чылдың май 30-де Рекунков халашкан, оон орнунга Сухарев кирген, оон соонда харын партийжи удуртулганыҢ чөптүг эвес айтыышкынын күүсетпес, харын-даа каразыттырганнарны тудуп хоругдаар аргалыг болган бис. Олар дириг турда бажынап четтигипкеи бис!

Бөлүглежип алгаш, кемхерек үүлгедип турган удуртукчуларын амы-тыны дээш демисел өлүп калган хээлилейикчилерниҢ шыгжамырын хавырары-биле сырый холбашкан. БистиҢ бедик албан-дужаалда удуртукчуларывыстың ынак төрелдери күрүне ужур-дузалыг айтырыгларны шиитпирлээринге, кадрларны сайгарарынга көскү салдарны чедирип, боттары мафияныҢ ничовтейинин төвүнге база турганнар. «Баштынчыларның» төрелдери мебель, видеоаппаратура, алгы тон, ховар продукт, алдын өртектиг чуруктар аймаан аҢаа черге белек кылдыр албайн турганнар. Олар дача болгаш автомашина аймаан садарынга, олча-ажыкты үлээринге, чыгдынган капиталды шыгжаарынга идепкейлиг киржип турганнар. Ындыг үүлгедикчи фактылар дугайында кеземче херектериниҢ материалдары бадыткап турар.

Калган Рашидовтуң өг-бүлези бистиҢ кичээнгейивистиҢ төвүнге турган, АҢаа хөй түүнүг хээлини берген дугайында партия обкомнарының секретарьлары, УзбекистанныҢ Компартиязының ТК-зыныҢ секретарьлары, республиканыҢ Дээди СоветиниҢ ПрезидиумунуҢ болгаш Министрлер ЧөвүлелиниҢ даргалары, албан-дужаалдыг кижилер өчүп турганнар. Акшаны чагаа хавырга эвес, чемоданнарга эккеп берип турган. А түүнү дээрге—баш дугу адыяр. Бир кижи 1,5 миллионну берген, өскези —миллион хирени, үшкузу—800 муңну. БистиҢ эң бичии хемчээлдиг кылдыр санап үндүргенивис ёзугаар алырга, Рашидовтун ынчаар алган хөреңгизи 100 миллион рубльден эвээш эвес. Ол акша-хөреңгизин чарыгдаарынга кол кижи — Рашидовтуң кадайы Хурсанд Гафуровна бооп турар. Республикага аян-чорук кылып чоруп турар үеде ол үргүлчү ашаа-биле кады чоруур турган. Олар тускай поездиге олурарлар, область төвү бүрүзүнге-ле ону доктаадыр чер аҢгы. Тус черниҢ удуртукчуларындан «ундуругну» Хурсанд Гафуровна вагонга-да чыып алыр. Акшаны, алдындын кылган үнелиг үүлдерин область удуртукчуларының кадайлары берип турганнар, ол дугайында олар истелгеге өчээннер.

Рашидовтуң кудазы, УзбекистанныҢ КП-зиниҢ Каракалпак обкомунуҢ бирги секретары Каллибек Камалов база бажыннаткан. Истелге оон 6,5 миллион рубль түүнүг акшаны хавырган. Камалов чүү-даа чажырбаан. Ол болгаш оон чоок кижилери Рашидовтуң акша-хөреңгизиниҢ дугайында, ону кайыын тып ап болурунуН дугайында чугаалап турганнар.

Эвилел прокуратуразының удуртулгазындан чажырбышаан, белеткелди бис өске уг-биле база чоруун турган бис. «ЧиңгисХаанныҢ шыгжамыры» деп аттыг операцияны чорударын 1989 чылдың июнь—июльда деп планнаан бис. Рашидовтуң миллионнарын хавырып алыр болза, оон түүнелиниҢ чүгле калган хээли алыкчыларының акша-хөреңгизин илередиринге чедирер эвес, харын-даа Брежневтин капитальынга безин чедер арганы берип болур турган.

Ынчалза-даа бисти доктаадыпкан. Истелге кылганнар карны-хажагай, СЭКПниҢ удуртукчуларының акша-хөреңгизин хавырары моральга дүүшпес деп буруудадыышкын, суртаал бистиҢ кырывысче төктүп келген. Эвидел парламентаинге талалакчыларлыг турган мафия «партийжи кара кассаже» орукту дуглапкан...

(«Российская газета» солундан кызыра оңгударган).

БИЛЕТ ЧОККА ЧОРААНЫ ДЭЭШ

Бүгү чуртта ышкаш, бистиң черде амыдыралга ачы-дуза чедирериниң өртек-хөлезиниңиң рынок харылзааларыныңы үезинде дыка улгатканыныңы чылдагаанарын ам билир бис. Ооң-биле кады амгы үеде автотранспорттуң болгаш самолёттуң-даа пассажирлерден алыр өртек-хөлезини база дыка улгаткан. Мооң-биле холбаштыр чамдык шыңгыы айтырыглар база тургустунуп келген. Чижээ, Кызыл хоорайның иштинге чоруур автобустарга билет өртээ мурнунда 4 көпеек турганындан 15 көпеек чедир улгаткан. А бо чылдың февральдан эгелээш, мырыңай 50 көпеек апарган. Ону ол хире улгаттырганының чылдагаанары — автобустарның ажылының бериимчезиниң эвээжи. Оларның боттарының өртектери каш-каш катап өскен, артык везектер тывылбастаан, септелгезинге хөй чарыгдалдар үүүп турар.

Ынчалза-даа өртек улгаткан тудум-на, автобустарга бүдүү, халас чоруур кижилер көвүдээнин ажыы-биле чугаалаар херек. Ооң чылдагаанарының бирээзи — автобуска олурар талоннарны садарын багай организастааны бооп турар. Чижээ, Кызыл аэропортунга самолёттар районнардан колдуунда-ла дүүш соонда кээп хонуп турар. Ол үеде № 1 маршруттуң автбоустарының кондукторлары чок болур. А чолаачылары талон чок дээш, тоовайн олургулаарлар. Ынчангаш районнардан келген, талон чок пассажирлер карак-ажыт халас чоруур ужурга таваржыр. Ынчаарга чурум шыңгыыраан болгай: билет чок чораны дээш, торгаалдың хемчээлин он рубльден ам беженге чедир өскен!

Кызылга самолёт-биле келгеш, торгаттырар ужурга таварышкан кашдаа кижини көрдүм. Аэропорттан олурупкаш, Восток азы Южная остановкаларга келгеш, кондукторларның хыналдазынга таварышкаш, тутуруп торгаткан улус-ла хөй. Чаңгыс-ла чижек: бо февраль айның 7-ниң хүнүнде, дүүш үезинде Куштуртуг суурдан самолёт-биле келген пассажирлер Зоя Чигден, Мария Идам, Надя Менниг-оол олар № 1 маршруттуң автобузунга олурупкаш, Южнаяга келгеш, кижи бүрүзү 50-50 рубльге торгаткан. Ужур-дүрүм үрээр эвес, төлеп бергеннер. А торгаан кижилериң орта ат-бажы-даа, ону бадыткаан документ-даа чок артканнар. Оларның төлээн 150 рублиниң кайнаар киргени билдинмес.

База бир чижек. Ол харын эпчок таварылга болган. Чүге дээрге ол пассажир автотранспортунуп чамдык ажылдакчыларының чонга каржыхажагай чоруундан болган деп бодаар мен. Та кандыг чылдагаанныг чүве ийик, бир аныяк тыва хереженге кижиниң киш кежи бөргүн ийи контролёр билет чок чораан дээш, ушта соп алгаш, акша негеп, хамык чон мурнунга эпчоксундурган. Оларда ындыг өрге чогу билдингир. Ол дээрге пассажир автотранспортунуп ажылдакчыларының чонга талоннарны садарын эки организастааанының түнелиндир деп бодаар мен.

Мээн саналым мындыг. Кызыл хоорайның иштинге чоруур автобустарының талоннарын районнар бүрүзүнүн автоаэровокзалдарынга ыяапла садарын организастаары чугула апарган. Ол ышкаш автобуска билет чок чораан дээш, торгаткан кижилерге чогуур документиин — квитанцияны база ыяап-ла бээр ужурлуг.

Владимир БЮРБЮ.
Кызыл хоорай.

ШКОЛА: ЧАМДЫК АЙТЫРЫГЛАР

Школа амыдыралын бир эвес ханы көөр чүве болза, айтырыглар кайы хөй. Рынок харылзааларының үезинде бөгүнгү амыдыралды, кылдынган бүгү-ле эки үүлдерни, шинтпирлеттинмейн, чедир кылдынмайн, шуут кылдынмайн турар айтырыгларны катай-хаара алыр болза, шынап-ла, ындыг болгай. Ону кым-даа эвес, ындыг байдалдарда ажылдап, ону көрүп турар башкылар кончуг эки билир. Ынчангаш школа темазынга бижиттинген чагааларны «автор бир-ле солуп, амыдыралчы айтырыгны бижээн боор» деп идегел, күзел-биле номчуур сен. Ындыг байдал — школаларда 50 хүннерде тургустунуп турар айтырыгларны, өөредилге-кижизидилге ажылында мурнакчы, чаа, солун үүлдерни, чогаадыкчы, дилээшкининг ажылдап турар башкыларны, коллективтерни солун арынарынга доктаамал чырыдарынга улус өөредилгезиниң ажылдакчылары, ада-иелер идепкейлиг киржир болза диген бодал-биле келир. Көрүп көрээлиңер даан, школаларда, ол хире хөй кижи ажылдап турар коллективте, бижип, хөйге дыннадып, чугаалап болгу дег үүлдер, сагыш-сеткилди аартып, өйүп чоруур айтырыглар чок деп бе? Коллегаңар, ооң ажыл-иженин дугайын чоп чугаалап болбас деп силер.

Школа амыдыралынга хамаарышкан чагаалар бисте эвээш эвес кээп турар. Солун арынарындан ол теманы сонуургап, хайгаарап чоруурлар кайы школадан кым деп башкының үүнүү дугайын бижээнин номчаны-биле сактып келир боор. Ынчалзажок материалдарның, рубрикаларның янзы-бүрү, улам солун, ажыктыг, дээштиг болуру силерниң идепкейиңерден, арга-сүмеңерден база хамаарыкыр. Чагааларыңарны манаар бис.

Бөлүктээн кезек чагаалар-биле ам оларны допчулай аарак, таныжып көрээлиңер. Кым-бир кижи дугайында эки сестерни дыннаары өөрүнчүг болбайн капчаа. Ынчангаш чамдык башкыларга адрестээн ол сестерни оларга бөгүн чедирээли. Улуг-Хемде Ак-Туруг суурдан Н. М. Артына ол-ла суурда ортумак школа башкызы Василий Опайович Өлчейниң уруглар өөредип, кижизидер херекке кызымаан, кичээгейлиин боду ооң өөреникчизи бооп чораан болгаш, билири-биле бижип турар. Хоочун башкы чүгле ооң бодун эвес, ол аванын уругларын база ам башкылаан турар. Ол-ла школаның директору Борис Салчакович Таргынга хамаарыштыр чагаада база дараазында одуруглар биженнинген: «Ол назыхар талазы-биле аныяк, чонунга хүндүткелдиг, ону директорладып кааны таварылга эвес. Ажыл-иш сайгарып турда, дуржулгалыг хоочуннардан дудак чок...» Оларның кайызынга-даа автор сөөлүнде чүгле экини күзээн.

Ам таныжарывыс ийи чагааны өөреникчилер бижээн. Уруглар ат-сывын салбайн, «бөлүк өөреникчилерден» деп каан болдулар. Адын чажырар дээн чамдык улуг кижилер-ле ындыг боор, сестип, «суурнуң болук чурттакчыларындан» дей тыртып каар. Ат-сывы, долу адрези чок дигеш, ол чагааларны редакцияның архивинге шыгжадып каап болур турган. Ындыг-даа болза уруглар черле чүнү бижип, дыннадып турарын бо удаада көрзе чүл?

Мону эгезинде номчаанывыс чагаада теманың уланчызы деп болур. Ак-Довурак хоорайның № 3 школазындан бөлүк өөреникчилер мынчаар бижип турар: «Эң ынак кымдаа — география башкызы Елизавета Сүрүновна Ембиль. Ооң тайылбырын эки билип ап турар бис. Чамдык башкылар кандыг ийик, бир класска келгеш, кончуттунуп туруп бээр, өскезинге баргаш, бир өске апаар, бистиң бо башкывыс ындыг эвес, кайы-даа класс аңаа дөмей. Ынчангаш аңаа чоргаарланыр бис. «Ол хире эки, чоок сестерни чугаалап тура, адынарны чоп салбайн бардынар, уруглар. Черле ынчаш моон-даа соңгаар кайы-даа редакцияже чагаа бижий бээриңер чадавас, адрезиңерни, адынарны кончуг тода, билдингир кылдыр айтып каарын утпаңар. Албан черинче, эшөөрүнче-даа чагаа бижиириниң чуруму, культуразы бар болгай. Черле ынчаш кижи бодунга эки билдинмес, бадыткаттынмаан үүл дугайын бижий бербес-ле болгай, а бир эвес шын дээш турнуп турар болзунарза, ат-сывын, арның чажырба, дидим бол, аныяк өөнүк, амдыгааштан ону сагы».

«Билдингир-ле чүвени катаптаан ажыы бар бе» диген бодаллар туруп келири чадапчок, «ындыг бе» дээрге ам бо чагаа база Сүт-Хөлден сескиклассчылардан болдур ийин. Үстүнде чагаага шуут удурланышкан. Ону номчааш, «ындыг башкы тааңда черле турар чүве бе?» деп дыннаңдыр айтырыксаан ийик мен. Чогум кайы школада башкы чүве ийик, оозу орта билдинмес, орус дыл бодунуң сөзү-биле харылаарга, номда дег кылдыр чугаалаарын негээр башкы деп билдинер. Ооң аңгыда кичээлдерге озалдан кээр кижи-дир. Дараазында домактарны шуут номчуптаалыдар: «Самбырага чүве биживес, олурар-ла, олурар, чалгаа, кичээлинге кижи хөөнү калыр, дүрген-не өөче чаныксаар башкы чорду ийин. Директор, өөредилге эргеленчизи таптыг чугаалашса, уругларга ындыг башкы херек бе?».

Ындыг башкылар барчок дугайында чугаа маңаа кылбаалы, чүге дизе башкы кижи өөреникчизинге кандыг-даа байдалда чүгле экини күзээр, билиг чедиреринден бодаар болгай. Ол—онзагай мергежил, «башкы» деп адап турары-даа таварылга эвес, уруглар өөредип, кижизидип турар болганда, ооң мергежили буянныг, арын-чаагай чорукка үндезилеттинген болур болгаш шак-ла ындыг үүлдү өскелерге ижиктирер сорулгалыг.

Редакцияже чагаа бижип олурда, ол өөреникчиниң арын-шырайын, характарын көрген болаа... Ооң чаш сагыш-сеткилин бир-ле чүве—башкының аңаа чоок эвезин ийикпе, азы өөредилгеде бергедээшкиннер дувүредип чоруурун чадавас. Башкыга удур туруушкун чүге тыптып кээп болурул? Ол элээн бодандырып келги дег айтырыг. Өөреникчилерниң билииниң деннели кандыгдаа болза, оларга, кичээлдерге хамаарылга дугайында айтырыг оларны база бодунуу-биле дувүредип чоруур деп чүве ол-дур. Бүгүле эки чүве школага башкыдан эгелээр, ооң чымчак сеткилинден, кижизиг мөзүшынарындан, туруштуг үзел-бодалындан, эртем-биллииниң деннелинден, интеллигент шынарларындан дээр болгай. Ынчап кээрге, шынап-ла, «улустуң азы алдарлыг» аттыг-даа эвес, өөреникчилериниң хүндүткелин, бүзүрелин чедип ап, чоок болуп, оларның ынак башкызы бооп артып каары, бодаарга, чүден артык хире.

Бо чагаада бижип турары дег, интернатта уругларны күрүне идик-хеп, аъш-чем-биле хандырып турар. Бай-Тайга райондан бөлүк кижилерни ол үүлдерни уруглар шуптузун ап турар бе деп айтырыг дувүредип турар. Ооң билдинип турары-биле алырга, интернатка келген бараанарны дужуруп турда көөрге, шаа-биле арбын көөр, а үлеп турда, ындыг эвес боор, ону үлээрде, бар шаа-биле үнээргедир чоруктар база бар хире чүве-дир. Авторлар каразын турар үүлдерин бадыткап көргүспээн болганда, кымны чүү деп, ол-бо дээр. Ында кээп турар идик-хеп, аъш-чем кымга-даа эвес, чүгле ында чурттап турар өскүс, чартык өскүс болгаш интернатта уруглар, оолдарга көрдүнген. Ону оларга кымдаа эвес, а күрүне берип турар, ынчангаш ону карак ажыттаарын ол кымга-даа чөпшээрешпейн турар. Ында ажылдап турарлар ындыг байдалды кончуг эки билгидег, а бир эвес ындыг үүлдер таваржып турар чүве болза, чаш ажы-төл мурнунга арын-нүүрүнүң айтырыы-ла-дыр. Кончуг дүрген өзүп турар өртектерни рынок үезинде амыдыралды өскүс-чавыс уругларга, хөй ажы-төлдүг ог-бүлелерге хамаарыштыр черле үү деп чугаалаарыл, байдал дыка нарын, берге үеде эпчок үүлдер тургустунуп келир чүве болза, сөс черле тывылбас-тыр. Чон караа хөй, көскү болгай, ындыг үүлдерни чоп болдурар деп.

«Адывысты салбайн бардывыс, бүзүреп көрүңер...» диген домак-биле Тес-Хем районда Берт-Даг суурнуң чурттакчыларының мурнундан чагаа бижээн кижи ону доскан. А кол-ла утказы мындыг: школаның даараныр машиналары читкен, ону суурга дилеп турганының арга-хевиринге таарыңмаан, чөпшээрешпейн турарын ында бижээн. Хомудааны черле аажок, изиглеңгени-биле ынчалчык бе, школага төптен—Кызылдан нетекчилер хынап кээрин безин дилеп каан. Ол тус черниң бодунга көрүп, шиитпирлеп алыр үүлдердир.

Вера КУУЛАР.
(«Шынның» корр.).

ДУЗАЛАШКАН

Владимир биле Валентина Мекпер-ооллар Берт-Даг «Х Улуг хурал» совхозтуң төрүүр хоюн кадарын турарлар. Оларның кадарган хоюнуң массалыг ооллаашкыны февраль ортадан эгелээн. Ынчангаш ооң бетинде хой кажаазының көрженин эш-өөрүн чалап алгаш хоорткан.

Хойжу ог-бүлеге дузалажып келген кижилер улут ажылды бүдүрген. Олар барык-ла он алды автомашина көрженин кажаадан үндүрген. Чолаачы Сергей Чүльдүмге, лесник Чалдыг-оол Байкарага, ажылчынар Шолбан Манган-ооларга, Дембирек Лопсанга дуза чедиргенин дээш, өөрүп четтиргенин хойжу ог-бүле илерткен.

Саган-оол КЫЗЫЛ-ООЛ.
Кызыл район.
Баян-Кол суур.

Айтырыңар, харыылап берээли

МЕДИЦИНА: ХАДЫҢ

Хадың дугайында ырлар, шулуктер кайы хөй. Тываның арга-арыгларында элбек үнген ыяш. Кодээ ажыл-агый дериг-херекселдери кылырыга хадың ажыктыг. А медицинага үнелиг кандыг боттынары-биле ол ажыглаттынын турарыл дээрзин номчукчулар сонуургап айтырып турар.

Бистиң чуртувуста ол ыяштың 40 хире аңгы-аңгы хевирлери өзүп үнүп турар. Россияның ортаакы куржаанда ооң колдуунда ийи хевири бар: сөөлденчектерлиг уннуг болгаш чаагай чыттыг.

Шаг-дүптен бээр-ле хадың-ның мочургаларын, бүрүлерин болгаш ооң хандылыг суун кижилер эм кылдыр ажыглап келген. Агаар кирбейн турган, кургаг өрттеднишкин аргазы-биле хадың ыяжындан хүл ап, кара-хүрен өнүг, мытпак чүүлдү —чыдыг-караны (деготь) оон үндүрүп алыр. Ол бөза эм шынарлыг. Ол ышкаш хадың унунга үүүп кээр мөөгүленчек чөрекетер базала эм шынарлыг.

Хадың мочургаларын чазылбаанда — эрте чазын азы харын-даа кыш төнчүзүнде чыып белеткээр. Ону соок черге кадырар, чүге дизе чылыг черге олар частып кээп болур. А бүрүлерин хадың мочургалары частып эгелеп турда, майда, бүрүлер чаш, чаагай чыттыг, хырбаланчак кылагары четчип турда чыыр.

Хадыңның мочургаларыдаа, бүрүлери-даа эм шынарлыг чиг эт. Составында эфир үзү, чук, сапониннер, идээлээр бүдүмелдер, С витамин бар болуп турар ол чиг этти эм кылдыр белеткээш, соокка алыскан таварылгада дезинфекциялаарынга, чедүл божадырынга ажыглаар. Хадың мочургаларындан белеткээн хандыны сидик, сарыг өлбекшидип үндүреринге ажыглап турар. Оон аңгыда ону чүрек ажылы баксыраанындан тыптыр селгек-ыяк намдадырынга дыка дузалаар. Хадындан белеткээн эмнерни комплекстиг терапия аарыглары дээривис баар, тыныш органнарының аарыгларынга удур ажыглан турар.

Хадың мочургаларындан белеткээн шарыыр, чаар эмнер балыг хуулдурбас. Бүрүлерден алган ханды суглар дериттиреринге херек. Хадың будуктарындан кургадып белеткээн ширбийлди чунар-бажыңнаарда ажыглаарга ажыктыг.

Кижиниң шаг-шинээн сергедиринге, организмин быжыктырарынга хадың хандызы (сок) еске хандылардан дудак чок. Ындыг хандыныңы кижиниң бүүректоринге тыпты бөзр даштарны безин эзилдириптер боттынары медицинада билдингир апарган. Хадыңның чаа суу, хандызы өкпе аарыгларының чамдык хевирлеринге база дузалаар. Хадың суун маткалаан, бора-бора төгериктер тыптып келген арын кежин аштаарынга база ажыглап турар. Хадың хандызы —чаагай суксун: ында глюкоза, фруктоза, виноград чигири болгаш кижиниң организминге ажыктыг оон-даа өске бүдүмелдер хөй. Бир стакан ындыг суксун организмни хонук дургузунда кадыкшыдар боттынарлыг.

Хадың чулуун эрте чазын чыыр. Ону аксып, чыыры чурумнуг.

«Карболен» дээр кара таблеткаларны кижи бүрүзү корген, билир боор. Ол аптека бүрүзүнде бар. Хадын хөмүрүндеи кылган ол эмни кижи-шөйүнду ажылы баксыраанда, улуг-хырын чулуунуң ажыктызы көвүдээнде ижер.. Хадың хөмүрүндеи кылган чыдыг-кара-биле кеш аарыгларын чаап эмнээр. Чаар эмнериң эң нептерегей бир хевири—Вишневский деп чаар эм (мазь).

Хадыңдан квас база кылып болур. Ону кылып белеткээринге дараазында рецептини Россияның медицина эртемнер академиязының Аъш-чем институдунуң сүмелеп турары болза: хадың суун (согун) 35 градус чедир чылыдыпкаш, бир литр суксунга-ла 10-15 грамм дрожжи ургаш, сава аксын так дугласаш, 5-10 градустан аштас соок черге тургузуп каар, 3-4 хонганда, квас белен болур.

Материалды Валентина Сат чыып белеткээн.

АЧАМ ДУГАЙЫНДА ДЫННАКСАДЫМ

Мээн ачамны Сундуй-оол Кудурукпаевич Хомушку дээр. Көрей дайынынга ол киржип чораан. Кала, кынарныңы-биле кады дайылдажып, кандыг тулчушкунарга киржип чораанын билип алыксап чоруур мен.

Ачам-биле кады шериг-албаны эрттирип, дайылдажып чораан кижилерни билбес-тир мен. Бир эвес ачаны таныыр, кады шериг-албаны эрттирип, көрей дайынынга киржип чораан кижилер бар болза, ооң дугайында кыска-даа болза, солунга бижиири дыка-ла дилээр-дир мен. Ачамның дугайында билип алырын күзеп чоруур мен. Мээн дилээмни ачамның таныыр эштери хандырар дээрзинге улуу-биле идеген олур мен.

Ачам Бай-Тайганың Шуйга төрүттүнген, ол 1969 чылда мөчээн, бодунуң болгаш эш-өөрүнүң дугайында бистерге тодаргай чүү-даа бижип, чугаалап бербээн.

Бай-Тайга районда «Кызыл-Даг» совхозта механизаторлап ажылдап турар мен.

Александр СУНДУЙ-ООЛ.

ФЕВРАЛЬ 18
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.30 «Доктор Айболит». Мультфильм. 9.00 Уран-чечен фильм. 10.15 Барымдаалыг фильм. 10.40 Кышкы XVI Олимпий оюннары. Хоккей. 12.00 Медээлер. 14.45 «Блокнот». 14.50 «Садыг одуруу». 15.05 «Бо силерге херек бе?» 15.20 Кышкы XVI Олимпий оюннары. Хаак спорту. 18.00 Медээлер. 18.20 Делегей телемарафонунга уткуштур. 18.30 «Ye-чадалар». 19.10 Мультфильм. 19.20 Кышкы XVI Олимпий оюннары. Хоккей. 20.20 Телефильм. 20.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 21.00 Медээлер. 21.20 XVI Олимпий оюннары. Фигурлуг чуңгулаашкын. 22.35 Уран-чечен фильм. 23.50 Чаа рубрика. 00.20 Тураскаадыг кежээ. 01.00—01.35 Медээлер.

ИНИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Француз дыл. 1-ги чылы. 8.50 «Коллекционер». 9.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 9.35 «Чайынаашкы шиг». 9.55 М. Цветаева. 10.20 Олимпиада дневниги. 11.50 «Делгем». 11.20 Кышкы Олимпий оюннары. Супергигант. 12.05 Денниринин аргалары. 12.20 Тинко. 12.35 Кышкы Олимпий оюннары. Шураашкын. 13.45 Тараачыннар айтырыы. 14.40 Камера эрткен үени шинчилеп тур. 15.40 Киновикторина. 16.45 Фестиваль.

КЫЗЫЛДАН

17.55 Уруглар-ла фильм. 18.10 Күрүне бүдүрүлгелерин хуужудары. 18.40 «Кижизидилге дугайында 20 минута». 19.00 «Эквиденер!» Информастыг программа. 19.30 Байырымсты хүлээп алыңар. 19.40 Медээлер.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 Хүннүң-не байырлал. 20.30 «Хоозун чугаалар». 21.20 Хостуг үеде. 21.25 Кышкы Олимпий оюннары. Фигурлуг чуңгулаашкын. 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.25 Олимпиада дневниги. 01.00—02.00 «Джаз-тайм».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.55 Мурнуу Африка Республикадан репортаж. 1-ги дамчыдылга. 18.25 Криминалдыг медээлер. 18.40 «Бөгүн» деп программа. 19.20 Телепарафраз. 19.55 Реклама.

КЫЗЫЛДАН

20.00 Мультфильмнер. 20.20 «Үениң судалы». 21.20—23.00 Уран-чечен фильм.

ШАҢНАЛЫ—10 МУҢ РУБЛЬ

Республиканың «Саян» чиг эт-бараан фирмазы ооң эмблемазын чуруп кылыр талазы-биле тускай конкурсту организастаан. Аңаа аңгы-аңгы мастерлериниң, чурукчуларының, ус-шеверлериниң 220 хире ажылдары киргеш.

Ам ооң түңнелдерин үндүрген. Шилип алыышкынга жюри чеди ажылдарны киргеш, ону чажыт бадылаашкын-биле түнээн. Аңаа Юрий Минаевтиң чураан эмблемазын шилип алган болгаш авторга ук фирманың шаңналы—10 мун акшаны тывыскан.

Виктор КАРА-САЛ.

Тызаның профэвиледдериниң үндезилеп тургусканы ырыының болгаш танцының «Өөрүшкү» ансамблиниң ойнакчыларының ады-сураа кайдадаа четкен болгай. Ооң киржикчилери уран чүүл удуртукчуларының дузазы-биле чаа-чаа ырларны, танцыларны өөренип, боттарының концерт программаларын байлакшыдып турарлар.

ЧУРУКТА: ол ансамбльдиң хөгжүмчүлери хостуг хүрештиң хоочуннарының чыыжынга аян тудуп, ойнап берип турган үеде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тыптырган чуруу.

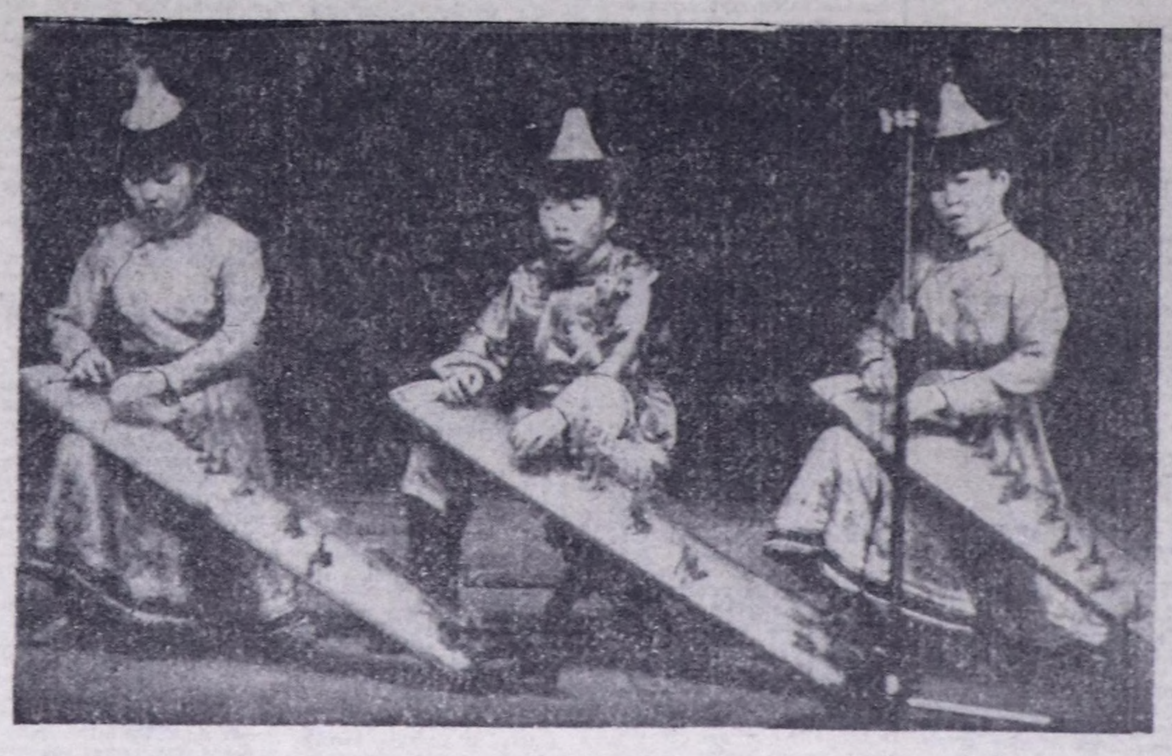

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ГУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Советиниң Министрлер Чөвүлели. «Шын» солунуп редакция коллективи.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

Редакцияның телефоннары:
□ Редактор — 3-43-34;
□ Хүлээп алыр чер — 3-34-26;
□ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
□ харыысалгалыг секретарь 3-34-92;
□ оралакчызы — 3-45-93;
КИЛДИСТЕР:
□ үлетүр — 3-34-49; 3-36-73;
□ кедээ ажыл-агый — 3-41-16;
□ социал айтырыглар — — 3-36-82;
□ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15;
□ политилел политиктиг — 3-34-98;
□ улус депутаттар Советтериниң 3-36-25;
□ медээлер болгаш спорт 3-41-23;
□ чагаа — 3-39-03;
□ очулга—3-34-39, 3-34-96;
□ корректорлар — 3-34-19;
□ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
□ солун келбейн баргавда — 2-32-75;
□ бухгалтерия — 3-37-11;

АГАР САНЫ: «Тыва сонбаан № 363305»

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садылының херектериниң таллазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 29045 экз. Чагыг № 31.